

Historiografija i historijski izvori o genocidu u Srebrenici

Merisa Karović-Babić

Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava
Univerziteta u Sarajevu
merisa.karovic@gmail.com

Sažetak: U prva dva poglavlja ovoga rada autorica je hronološkim slijedom pratila bitne događaje u Srebrenici 1992–1995. godine i interpretirala njihovu obrađenost u historiografiji i objavljenim historijskim izvorima. Posebnu pažnju posvetila je analizi burnih i vrlo dinamičnih zbivanja u enklavi tokom 1992. i 1993. godine, proglašenju Srebrenice sigurnom zonom Ujedinjenih nacija, analizi objavljenih dokumenata iz 1994. i 1995. godine u kojima je jasno izrečena namjera srpskih snaga za zauzimanjem Srebrenice, te naposljetku padu enklave i masovnim egzekucijama koje su potom uslijedile. U druga dva poglavlja autorica je primijenila nešto drugačiji pristup: klasifikovala je historiografiju i historijske izvore objavljene neposredno nakon pada enklave do izricanja prve presude za genocid u Srebrenici (1995–2001) i nakon izricanja spomenute presude (2001–2017). Dostupnost dokumenata korištenih u procesima pred Međunarodnim krivičnim tribunalom za bivšu Jugoslaviju (ICTY), uz izricanje spomenute presude u predmetu Radislav Krstić, kao i drugih presuda za zločine protiv čovječnosti i međunarodnog prava počinjene u Srebrenici, bez imalo sumnje imali su značajan utjecaj na historiografiju. Kroz prezentaciju posljednja dva poglavlja, u radu će biti prezentirane sličnosti i različitosti u interpretaciji određenih tema koje se tiču historiografije o Srebrenici 1992–1995. godine u odnosu na period prije i poslije izricanja presude za genocid. U tom pogledu posebno će biti govora o interpretacijama krivnje i odgovornosti za pad Srebrenice, formiranja i rada komisija za “zločine u i oko Srebrenice”, priznanja zločina od strane Vlade RS-a, a potom negiranja, balansiranja i relativizacije zločina. U završnom dijelu rada autorica će se baviti analizom objavljenih historijskih izvora i spiskova koji se odnose na broj i identitet žrtava, kao i analizom knjiga nastalih na osnovu metoda usmene historije, u kojima su interpretirane ispovijesti žena i majki Srebrenice, o ubijenim muškim članovima porodica i potrazi za njihovim posmrtnim ostacima.

Ključne riječi: Srebrenica, presude, genocid, žrtve, odgovornost, Vojska i policija Republike Srpske, Služba državne bezbednosti Republike Srbije, Direktiva br. 7, Holandski bataljon (HOBLAT)

Srebrenica – usporeni genocid¹

Povodom obilježavanja 20. godišnjice genocida u Srebrenici, pod pokroviteljstvom Nacionalne i univerzitetske biblioteke Bosne i Hercegovine, Dženana Tuzlak objavila je bibliografiju u kojoj je sadržano 100 bibliografskih zapisa koji dokumentuju zločin genocida nad Bošnjacima Srebrenice u julu 1995. Izabrani bibliografski zapisi rezultat su pretraživanja lokalne baze podataka Nacionalne i univerzitetske biblioteke Bosne i Hercegovine i uzajamne bibliografsko-kataloške baze COBIS.BH.² Uvidom u navedeni popis, kao i u cijeli niz drugih publikacija objavljenih o Srebrenici, stičemo dojam da se jako malo ovih naslova odnosi na period vrlo dinamičnih zbivanja unutar Srebrenice tokom 1992, 1993. i 1994. godine.³

Evidentna zapostavljenost ranijih perioda koji su prethodili padu Srebrenice na račun dominacije tema iz jula 1995. godine ipak ne znači da historiografska djela o Srebrenici od 1992. do ljeta 1995. godine nikako ne postoje. Nakon detaljne analize svega što je napisano o Srebrenici, u ovom poglavlju predstaviti ćemo historiografiju i historijske izvore koji se odnose na spomenute periode, nedovoljno zastupljene u javnom diskursu, uz poseban naglasak na analizu publikacija čiji su autori historičari.

Državna komisija za prikupljanje činjenica o ratnim zločinima u Republici Bosni i Hercegovini, odjeljenja koja su se nalazila u Tuzli i Živinicama objavili su autentična svjedočenja preživjelih žrtava s područja cijelog Podrinja, a jedan dio izjava obuhvatao je i zločine počinjene u Srebrenici.⁴ Vrijedno i temeljito dokumentovanje ispovijesti svjedoka “koji su preživjeli Srebrenicu” od strane tuzlanskog udruženja “Žene Srebrenice” također je rezultiralo objavom knjige pod naslovom *Samrtno srebreničko ljeto '95*, koju možemo smatrati važnim historijskim izvorom.⁵ Autentična svjedočenja žrtava možemo ubrojati u značajne historijske izvore koji potpomažu rekonstrukciji slike zbivanja tokom okupacije dijelova Srebrenice i drugih gradova Podrinja.

¹ Sintagmu *usporeni genocid* upotrijebio je Diego Arria, predstavnik Misije vijeća sigurnosti UN-a, kako bi opisao situaciju u Srebrenici tokom svog boravka u enklavi krajem aprila 1993. godine. ICTY, Izjava svjedoka, Diego E. Arria, 11. i 14. april 2003. i 22, 23, 24, i 25. septembar 2003, u: Arria, 2011.

² Tuzlak, 2015.

³ Za pomoć u pretrazi literature koja se odnosi na genocid u Srebrenici zahvalnost dugujem kolegici mr. sc. Sadžidi Džuvčić, zaposlenoj u biblioteci Instituta za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu.

⁴ Zločinci i žrtve, II, 1995: 113-121; Karić et al., 1996: 91-103. Također, jedan dio autentičnih svjedočenja žrtava koje je prikupila navedena Državna komisija, objavljen je u: Orić i Taljić, 1995: 84-128.

⁵ Žene Srebrenice, 1998: npr. 127-128; 137-138; 145; 149-151; 173-174; 179-182. Jedan dio izjava koji se odnosi na period 1992, 1993 i 1994. godine.

Interpretacija zbivanja na području Srebrenice koja su prethodila agresiji, naoružavanje srpskog stanovništva, podrška iz Srbije i od JNA, nepripremljenost bošnjačkog stanovništva na samoodbranu, međunacionalne netrpeljivosti u vodećim privrednim postrojenjima u Srebrenici, problemi i kadrovske promjene unutar srebreničkog ogranka SDA, neslaganja u bošnjačkom korpusu uz politička previranja neke su od zastupljenih tema u knjizi *Srebrenica (1987–1992)* historičara Besima Ibiševića.⁶ Autor detaljno i hronološkim redom prezentira svoje svakodnevne aktivnosti kao predsjednika Skupštine Opštine Srebrenica u proljeće 1992, preuzimanje vlasti u gradskom dijelu Srebrenice od strane SDS-a, te u konačnici svoj odlazak iz Srebrenice u Tuzlu sredinom aprila. Knjiga jednim dijelom predstavlja odgovor na verbalne napade i prozivke od pojedinih učesnika u odbrani enklave kojima je sam autor bio izložen zbog svoga napuštanja Srebrenice.⁷ S druge strane, Ibišević spočitava određenim strujama unutar srebreničke SDA da su “monopolizirali pravo na organizaciju samoodbrane” uz neinformisanosti čelnika u najvišim organima lokalnog rukovodstva o tom vrlo bitnom segmentu priprema bošnjačkog stanovništva Srebrenice za događaje koji su potom uslijedili.⁸ Knjiga predstavlja autobiografski pogled na zbivanja u Srebrenici u jednom turbulentnom vremenu disolucije Jugoslavije, iz ugla predsjednika Skupštine Opštine Srebrenica, sudionika zbivanja, te kao takva, uz konsultaciju s drugim izvorima saznanja i memoarskim djelima, može biti jedan od korisnih izvora za dalja istraživanja Srebrenice s početka devedesetih godina XX stoljeća.

Okolnosti pod kojima su srpske snage potpomognute JNA (kasnije Vojskom Jugoslavije) okupirale općine koje okružuju Srebrenicu u proljeće 1992. godine, aprilsko-majska zbivanja u području Srebrenice i privremena okupacija ovog područja, organizacija civilnih i vojnih struktura vlasti, rađanje “pokreta otpora”, obnova lokalne vlasti, formiranje ratne bolnice, prvi valovi izbjeglica, granatiranje, zločini nad civilima u zasjedama, ubistva od mina, operacije srpskih snaga uz učešće Užičkog korpusa, aviobombardovanje enklave, vojne akcije iz Srebrenice, bitke za hranu, preživljavanje, operacija *Padobran*, okolnosti u kojima je formirana sigurna zona Srebrenica, dolazak UNPROFOR-a, demilitarizacija područja neke su od tema obrađenih u knjizi *Srebrenica: agresija, otpor, izdaja, genocid* historičara Nijaza Mašića.⁹

⁶ Ibišević, 1999.

⁷ *Ibid.*: IV-V Predgovor. O ovim prozivkama, vidi: Orić i Taljić, 1995: 17.

⁸ Ibišević, 1999: 147-216.

⁹ Mašić, 1999.

Hronološku sintezu zbivanja na području Srebrenice tokom 1992. i 1993. godine, uz poseban osvrt na precizno definisane “strateške ciljeve srpskog naroda” u vezi s teritorijalnim aspiracijama prema Podrinju, možemo pronaći u knjizi Smaila Čekića *Genocid i istina o genocidu u Bosni i Hercegovini*. U okviru poglavlja pod naslovom “Srebrenica u opsadi – koncentracioni logor Ujedinjenih nacija” posebno je obrađeno nekoliko važnih segmenata koji su se odnosili na direktno učešće Vojske Jugoslavije u napadima na Srebrenicu, posebno tokom 1992. i 1993. godine, direktive i naredbe VRS-a, detalje o padu Cerske, Konjević-Polja i Kamenice, kao i Morillonovu posjetu ovim enklavama neposredno prije pada, proglašenje Srebrenice sigurnom zonom, kao i okolnosti u kojima se enklava našla tokom 1993–1994. godine, što je posebno slikovito predstavljeno u dokumentima VJ i VRS-s, objavljenim kao prilozi u knjizi.¹⁰

Budući da je jedan od “strateških ciljeva srpskog naroda” bio eliminisanje rijeke Drine kao državne granice, pitanje Podrinja bilo je predmetom istraživanja mnogih autora te je, u tom kontekstu, posebno tokom okupacije velikog procenta ove teritorije u 1992. godini, obrađivana i Srebrenica, kao jedan od gradova srednjeg Podrinja.¹¹ S ozbirom na to da smo se u metodološkom okviru opredijelili da ćemo poseban naglasak staviti na analizu publikacija čiji su autori historičari, u radu se nećemo baviti detaljnom analizom svih drugih radova napisanih o Srebrenici i Podrinju.

S ciljem da obradi odnos mirovnih planova i vojnih operacija u Bosni i Hercegovini u periodu 1992–1995. godine, u knjizi *Između pravde i realpolitike* Mesud Šadinlija hronološki i tematski prezentira borbena djelovanja u svim bosanskohercegovačkim područjima te je, u tom kontekstu, obrađeno i Podrinje. Premda je ovo bio samo jedan segment istraživanja, u ovim poglavljima autor daje sveobuhvatan pregled vrlo dinamičnih vojnih operacija koje su se odvijale unutar i oko Srebrenice. Autor govori o aprilskom “zauzimanju Srebrenice bez ispaljenog metka” od strane snaga SDS-a i naoružanih dobrovoljaca iz Srbije, kao i o majskom oslobađanju grada od strane snaga TORBiH, Srebrenica, i o akcijama koje će uslijediti u narednom periodu koje su se odnosile na “razbijanje srpskih snaga” (str. 251). U tom kontekstu, na području Srebrenice, kao i manjim teritorijama Bratunca, Zvornika i Vlasenice koje su bile pod kontrolom Armije RBiH, formirana je komanda

¹⁰ Čekić, 2012: 60-108.

¹¹ Pored historičara, pitanjem Podrinja, a čiji su radovi obuhvatali i period od 1992. godine do pada Srebrenice, bavili su se i mnogi drugi autori. Na primjer, vidi: Bećirević, 2009: 207-224; Arnaut-Haseljić, Subašić-Galijatović i Hajrić-Čaušević, 2016: 80-91.

oružanih snaga “Subregije Srebrenica”. U spomenutim poglavljima knjige također su predstavljeni i suštinski bitni segmenti ofanzive srpskih snaga u okviru Operacije Podrinje-93 (“Proboj”, “Pesnica” i “Udar”), kao i stalna i vrlo dinamična borbena djelovanja oko Srebrenice od novembra 1992. do aprila 1993. godine.¹²

Dok je Šadinlija spomenute akcije TO Oružanih snaga Srebrenica, kasnije Oružanih snaga *Subregije Srebrenica* okarakterisao kao “razbijanje srpskih snaga”,¹³ a Mašić kao “uvezivanje slobodnih teritorija” i “borbu za opstanak”,¹⁴ predstavljajući ih u kontekstu cjelokupnih zbivanja na području Srebrenice, postoje i knjige koje ove akcije izdvajaju iz konteksta, posmatrajući ih kao izolovane događaje s isključivim ciljem njihova predstavljanja u svjetlu zločina nad srpskim stanovništvom. Jedna od takvih je i knjiga književnika Milivoja Ivaniševića – *Hronika našeg groblja ili slovo o stradanju srpskog naroda Bratunca, Milića, Skelana i Srebrenice*.¹⁵ Iz samog naslova knjige posve je jasna tendencija i smjer u kojem autor na jedan potpuno pristrasan i manipulativan način interpretira određene historijske periode, pri tome spominjući samo ono što mu ide u prilog, bez niza drugih ključnih činjenica koje u potpunosti izostavlja, kao da one ne postoje i kao da se nisu ni dogodile.

Tako, naprimjer, govoreći o Bratuncu, kao jednoj od četiri općine koje je odabrao za prostornu odrednicu istraživanja, autor ne spominje nijedan zločin koji su počinile srpske snage nad Bošnjacima.¹⁶ Zločin u bratunačkom selu Glogova, u kojem su 9. maja 1992. godine srpske snage ubile “64 nenaoružana bosanska Muslimana”,¹⁷ Ivanišević nijednom riječju ne spominje. Ipak, Glogova je našla mjesto u spomenutoj Ivaniševićевой knjizi, ali tek kako bi se uredno pobrojala imena 16 srpskih boraca koji su poginuli prilikom napada Oružanih snaga Subregije Srebrenica na ovo selo od 24. decembra 1992. godine. Ivanišević pri tomu nije spomenuo da se radi o srpskim borcima,

¹² Šadinlija, 2018: 238-260, 371-397.

¹³ *Ibid.*: 251.

¹⁴ Mašić, 1999: 81, 99.

¹⁵ Uz “osvrt na prethodne zločine” u Prvom i Drugom svjetskom ratu, autor je posebnu pažnju posvetio “stradanju Srba” početkom devedesetih godina na ovim područjima, u periodu kada se, kako je to Ivanišević tumačio, “moćna sedma sila Evrope i Amerike” “obrušila” na srpski narod (Ivanišević, 1994). (Iako smo se metodološki ograničili na fokus radova historičara, ovu knjigu smatramo bitnom, jer je ona izvor koji vrlo često citiraju i pojedini historičari kako bi imali “argumente” za teze koje zastupaju u radu. Naprimjer, vidi: Dimitrijević, 2019: 169, 352).

¹⁶ O zločinima u Bratuncu više vidi u: Mašić, 1996.

¹⁷ O ovom zločinu se detaljno govori u presudi ICTY, 2004c: par. 90-106, u predmetu *Tužilaštvo vs Miroslav Deronjić*. “Kao posljedica napada kojeg je naredio Miroslav Deronjić, veliki dio Glogove spravnjen je sa zemljom a u selu nije ostao nijedan Musliman” (ICTY, 2004d: 4).

nego je jednostavno samo rekao da su to stanovnici sela koji su tada ubijeni. Čitajući Ivaniševićevu knjigu, u kojoj je navedeno nekoliko ovakvih primjera, stičemo dojam da se radi o izolovanim slučajevima, odnosno da ih autor predstavlja kao da su to žrtve ubijene u mirnodopskim uslovima od strane “muslimanskih hordi”.¹⁸

U spomenutoj Mašićevoj knjizi ove akcije su detaljno, iz sata u sat, prezentirane, uz pojašnjenje konteksta u kojima su one poduzete, kao i navođenje broja poginulih pripadnika i Armije RBiH i srpskih snaga.¹⁹

Za napade na srpske snage u Srebrenici i oko nje pred ICTY-em procesuiran je Naser Orić, komandant TO Srebrenica, kasnije Oružanih snaga Srebrenica, koji je pravosnažnom presudom oslobođen po svim tačkama optužnice.²⁰ Ove presude (i Pretresnog i Žalbenog vijeća) značajne su za historiografiju kao jedan od historijskih izvora, jer se u njima razmatra cijeli niz detalja koji se odnose na same okolnosti u kojima se Srebrenica našla, a i detaljno se obrazlažu svi napadi na sela koja su bila pod kontrolom VRS-a.

Oriću se, kao komandantu Štaba Teritorijalne odbrane Srebrenica i komandantu oružanih snaga TO Subregije Srebrenica, zajedno sa Sabahudinom Muhićem kao pripadnikom Oružanih snaga TO Srebrenice, sudilo i na Sudu Bosne i Hercegovine. U optužnici protiv Orića i Muhića navodi se da su “u vremenskom periodu od maja do decembra 1992. godine, na području sela Zalazje, Loići i Kunjerac, općine Srebrenica i Bratunac, počinili krivično djelo ratni zločin nad tri ratna zarobljenika, uzrokujući njihovu smrt”.²¹ Vijeće odjela I za ratne zločine Apelacionog odjeljenja Suda Bosne i Hercegovine donijelo je presudu kojom se Orić i Muhić oslobađaju optužbi na djela za koja ih je Tužilaštvo teretilo.²²

O napadima srpskih snaga na Cersku, Konjević-Polje i Kamenicu, o pretcivilizacijskim, primitivnim načinima života na koje je bilo prisiljeno stanovništvo u ovim enklavama, o zasjedama nad civilima koji su bježali iz spomenutih enklava, koncentraciji izbjeglica u Srebrenici, zločinima, granatiranjem škole u Srebrenici, situaciji u druge dvije istočne enklave, govori se u izvještaju Specijalnog izvjestitelja Komisije za ljudska prava UN-a. Materijali objavljeni u izvještaju rezultat su istraživanja od strane terenskog osoblja Specijalnog izvjestitelja koje je posjetilo Bosnu i Hercegovinu početkom aprila 1993. godine. Izvještaj je Komisiji za ljudska prava UN-a podnesen

¹⁸ Ivanišević, 1994.

¹⁹ Mašić, 1999: 99-119.

²⁰ ICTY, 2008.

²¹ <http://www.sudbih.gov.ba/predmet/3473/show>; u vezi s ovim zločinima vidi i predmet: Sud BiH, 2019a.

²² Sud BiH, 2018a: 4.

19. maja 1993. godine, a zasnovan je na intervjuima s očevicima i na informacijama koje su dobili od lokalnih i međunarodnih organizacija koje su bile aktivne na terenu.²³

U objavljenim svjedočenjima možemo također pronaći nekoliko autentičnih izjava koje se odnose na ove napade, na koncentraciju izbjeglog stanovništva u Srebrenici, kao i na masakr od 12. aprila 1993. godine, kada je, s položaja VRS-a u Zalazju granatirano betonsko igralište ispred Srednjoškolskog centra u Srebrenici.²⁴

Četiri dana nakon ovoga masakra, Srebrenica je proglašena za sigurnu zonu Ujedinjenih nacija, što je bio rezultat dugotrajnih diplomatskih priprema u Vijeću sigurnosti. Krajem 1995. godine press-centar Armije RBiH objavio je knjigu rezolucija usvojenih u Vijeću sigurnosti, prevedenih na bosanski jezik, a koje se djelimično odnose i na Srebrenicu i druge sigurne zone.²⁵ Rezolucije su također, na engleskom jeziku, hronološkim slijedom, dostupne i na stranici Ujedinjenih nacija.²⁶

Postoji cijeli niz radova koji se bave međunarodnim aspektom pada Srebrenice, a neki od njih tretiraju i pitanja ove enklave tokom cijelog ratnog perioda.²⁷

U izdavaštvu Instituta za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava objavljeno je autentično svjedočenje Diega Enrique Arria u procesu Tužilaštva ICTY protiv Slobodana Miloševića. Arria je tokom 1992. i 1993. godine bio predstavnik Venecuele u Vijeću sigurnosti Ujedinjenih nacija, koordinator Grupe nesvrstanih zemalja u Vijeću sigurnosti, a nakon što je Srebrenica proglašena za sigurnu zonu, formirana je Misija Vijeća sigurnosti koja je imala zadatak da posjeti Bosnu i Hercegovinu i ispita "situaciju na terenu" te da upozna Ujedinjene nacije s razmjerama zločina. Predsjednik ove misije bio je Arria, a činili su je još i predstavnici Francuske, Mađarske, Novog Zelanda, Pakistana i Rusije. U Srebrenici su boravili 25. aprila, gdje su obišli UNPROFOR-ova osmatračka mjesta na uzvisinama koje okružuju grad. Misija je dala poprilično negativnu ocjenu u implementaciji Rezolucije 819, konstatujući da su, u protekloj sedmici, dakle nakon što je potpisan sporazum o demilitarizaciji, "Srbi iskopali 47 novih rovova. Tenkovi su se mogli

²³ Ovaj i svih drugih 17 izvještaja koje je Mazowiecki podnio navedenoj komisiji objavljeni su 2007. godine u okviru saradnje između Univerziteta u Tuzli i Istraživačko-dokumentacionog centra iz Sarajeva (Mazowiecki, 2007).

²⁴ Žene Srebrenice, 1998: 150-151, 225-226; Čekić, 2012, 92.

²⁵ Tepić, 1995.

²⁶ <https://www.un.org/securitycouncil/content/resolutions-0>

²⁷ Npr. v. opsežni NIOD-ov izvještaj: NIOD, 2002b; Šehić, 2016: 200-207; Simon, 2005.

vidjeti već sa udaljenosti od 900 metara. Njihove snage se očigledno ne povlače kako je zatraženo u Rezoluciji 819 (1993), nego pojačavaju pritisak na grad.” U Izvještaju je još naglašeno da je grad “jednak otvorenom zatvoru”, “loš izbjeglički kamp”, prenaseljen, bez pitke vode, struje, medicinske pomoći, da ljudi spavaju na ulicama, koje ujedno služe i kao toalet, te da se u Srebrenici upravo dešava “usporeni proces genocida”. Uzimajući u obzir ovako negativan stav o primjeni sigurne zone u Srebrenici, kao i kasnije događaje, Diego Arria, tadašnji ambasador Venecuele u Vijeću sigurnosti UN-a, kao svjedok Tužiteljstva ICTY-a u predmetu Slobodan Milošević, deset godina nakon ovih događaja, konstatuje kako je ova rezolucija “osigurala politički paravan u odnosu na mišljenje međunarodne javnosti, a ne i stvarnu zaštitu stanovnika Srebrenice. Mi smo od samog početka znali da je rezolucija 819 najobičnija farsa. Prevara za koju smatram da ne bi bila izvodiva bez podrške stalnih zemalja članica Vijeća i samog generalnog sekretara UN-a.”²⁸ Navedeno svjedočenje je značajno jer ono na slikovit način daje presjek situacije u Srebrenici neposredno nakon što je ovo područje proglašeno sigurnom zonom. Svjedočenje Arrie također je značajno jer ono daje jedan sveobuhvatniji opis rasprava u Vijeću sigurnosti UN-a u periodu tokom cijele 1992. sve do septembra 1993. godine, koliko je trajao njegov mandat kao predstavnika Venecuele u Vijeću sigurnosti UN-a.

O namjerama srpskih snaga prema Srebrenici i nakon što je ona proglašena sigurnom zonom slikovito govori nekoliko dokumenata VRS-a u kojima se ističe imperativ pripremanja za izvršenje “odlučujućeg zadatka – protjerivanja muslimana iz enklave Srebrenica”.²⁹ U ovom pogledu posebno prednjači tekst često citirane Direktive VRS-a br. 7, koja je objavljena nekoliko mjeseci prije pada Srebrenice.³⁰ Mnogi historičari, kao i istražitelji ICTY-a, smatraju

²⁸ ICTY, Izjava svjedoka, Diego E. Arria, 11. i 14. april 2003. i 22, 23, 24, i 25. septembar 2003, u: Arria, 2011, par. 238.

²⁹ “Vojsku RS moramo neprekidno opremiti, obučavati, disciplinovati i pripremati za izvršenje tog odlučujućeg zadatka – protjerivanja muslimana iz enklave Srebrenica. Oko enklave Srebrenica nema povlačenja, već se mora ići naprijed. Neprijatelju treba zagorčavati živog i činiti nemogućim privremeni opstanak u enklavi, da bi što prije organizovano masovno napustio enklavu, shvatajući da mu u njoj nema opstanka.” Radi se o dokumentu Informacija za pripadnike brigade – 1. bratunačke 1 pbr, koju je izdao komandant navedene brigade, Slavko Ognjenović (jedan dio ovog dokumenta objavljen je u: Čekić, 2012: 580).

³⁰ “Svakodnevnim planskim i osmišljenim borbenim aktivnostima stvoriti uslove totalne nesigurnosti, nepodnošljivosti i besperspektivnosti daljnjeg opstanka i života mještana u Srebrenici. (...) Za slučaj odlaska UNPROFOR-a iz Srebrenice i Žepe, komanda DK će isplanirati operaciju pod nazivom ‘Jadar’ sa zadatkom razbijanja i uništenja muslimanskih snaga u ovim enklavama i definitivnog oslobađanja Podrinja”, glasilo je tekst Direktive br. 7, koji se odnosio na dio zadataka Drinskom korpusu VRS-a, koji je Radivoje Miletić potpisao u ime Radovana Karadžića. Dokument je citiran u mnogim presudama (ICTY, 2001: par. 28-30; ICTY, 2012: par. 186-192; ICTY, 2016: par. 4979-4984). Također vidi: Čekić,

da je tekst ove direktive predstavljao posebnu namjeru za zločin genocida, što je potvrdio i ICTY u procesima vezanim za Srebrenicu.

Suprotstavljajući se stavovima koje su sudovi utvrdili, uz optužbe da su dio Direktive br. 7 koja se odnosi na zadatke date Drinskom korpusu izdvojili iz konteksta, u izdanju Instituta za savremenu istoriju u Beogradu objavljena je knjiga u kojoj se nastoji predstaviti “iznenadan pad” Srebrenice i Žepe. S namjerom da pokaže kako je napad na Srebrenicu bio neplanirani “slučajni incident”, autor spomenute knjige Bojan Dimitrijević nastoji pronaći “argumente” kojima analizira sljedeći tekst Direktive br. 7 koji se odnosio na zadatke Drinskom korpusu: “Svakodnevnim planskim i osmišljenim borbenim aktivnostima stvoriti uslove totalne nesigurnosti, nepodnošljivosti i besperspektivnosti daljeg opstanka i života mještana u Srebrenici i Žepi.” Citirajući tekst navedene direktive, Dimitrijević negira da je ovo naredba, nego tvrdi da se radilo samo o “političkoj oceni”.³¹ Pri tomu se Dimitrijević ne poziva na dostupne objavljene i neobjavljene izvore u kojima je očigledan jasan kontinuitet u odnosu na tekst Direktive br. 7 i sam pad Srebrenice. No, to što se Dimitrijević ne poziva na njih, ne znači da ti dokumenti ne postoje.

Presude o Srebrenici. Juli ‘95. – Lov na ljude³²

Vojni posmatrači Ujedinjenih nacija (UNMO), pripadnici UNPROFOR-a, zvaničnici iz Sekretarijata Ujedinjenih nacija, američki satelitski avioni, kao i mnogi audiovizuelni zapisi, bilježili su genocid u Srebrenici iz sata u sat. O tome su napisani brojni novinski članci, objavljeni mnogi dokumenti, izvještaji, izrađene mape, dokumentarni filmovi, a sam pad Srebrenice, zločine počinjene naočigled pripadnika HOLBAT-a i UNMO-a u Potočarima, kao i masovne egzekucije koje su uslijedile potom, hronološki su obradili mnogi istraživači genocida, pravnici, historičari, sociolozi, politolozi, novinari. Ipak, u obrazlaganju i analizi historijskih izvora i historiografije o genocidu u

2012: 581-582. Pored navedene, GŠ VRS-a je krajem mjeseca marta 1995. godine izdao još jednu Direktivu, označivši je kao 7.1, u kojoj su ponovljeni zadaci svim korpusima, uključujući i zadatke DK, osim onoga dijela teksta koji se odnosio na stvaranje uslova “totalne nesigurnosti nepodnošljivosti i besperspektivnosti daljnjeg opstanka i života mještana u Srebrenici”. O tumačenjima izostanka ovog dijela teksta u Direktivi br. 7.1 vidi: Nettelfield i Wagner, 2015: 228.

³¹ Dimitrijević, 2019: 314.

³² Konstrukciju *Lov na ljude* upotrijebilo je Pretresno vijeće ICTY u predmetu Krstić, kako bi opisali “hajku” u kojoj “gotovo da i nije bilo šanse za bjekstvo”. Pozvali su se na opis ono malo preživjelih tokom “nemilosrdne potjere” načinjene od strane vojnih i policijskih snaga RS/SRJ, za ljudima iz kolone koji su se uputili kroz šume prema teritoriju Armije RBiH. Vidi: ICTY, 2001: par. 546.

Srebrenici kao polaznu osnovu uzet ćemo pravosnažne presude nacionalnih i međunarodnih sudova.

Detaljne opise masovnih egzekucija, uz podatke o broju žrtava, forenzičke dokaze, masovne grobnice primarnog, sekundarnog i tercijarnog karaktera, možemo pronaći u procesima koje su nacionalni i međunarodni sudovi vodili protiv pojedinaca osumnjičenih za zločine protiv čovječnosti i međunarodnog prava počinjene u Srebrenici i oko nje od 10. do 19. jula 1995. godine.

Brojne presude Međunarodnog krivičnog tribunala za bivšu Jugoslaviju (ICTY), Međunarodnog rezidualnog mehanizma za krivične sudove u Hagu, Suda Bosne i Hercegovine, presuda Međunarodnog suda u Hagu, kao i presude na županijskim sudovima u Zagrebu i Osijeku te presude na Okružnom sudu u Beogradu izrečene su za zločine u Srebrenici. Budući da se radi o vrlo važnim historijskim izvorima, u ovom dijelu rada uglavnom ćemo se baviti značajem spomenutih presuda za historiografiju o genocidu u Srebrenici.

Za zločine protiv čovječnosti i međunarodnog prava počinjene u sigurnoj zoni Ujedinjenih nacija Srebrenici i oko nje tokom jula 1995. godine pred ICTY-em, hronološkim redom, od 1995. do 2017. godine, procesuirani su: Dražen Erdemović (IT-96-22), Radislav Krstić (IT-98-33), Vidoje Blagojević i Dragan Jokić (IT-02-60), Momir Nikolić (IT-02-60/1), Dragan Obrenović (IT-02-60/2), Vujadin Popović i dr. (IT-05-88) i Zdravko Tolimir (IT-05-88/2).

Spomenute presude imaju za temu samo Srebrenicu i uglavnom se odnose na genocid počinjen od 10. do 19. jula 1995. godine. Ipak, u predmetu Tolimir, pored Srebrenice, data je također detaljna rekonstrukcija genocida u sigurnoj zoni UN-a Žepi,³³ enklavi koja je u ranijim presudama ICTY-a ili u naučnim radovima samo uzgred spominjana.

Pred ICTY-em vođeni su i postupci koji se odnose na zločine protiv čovječnosti i međunarodnog prava počinjene na teritoriji Bosne i Hercegovine, Hrvatske i Kosova, u kojima se Srebrenica također djelimično spominje. Proces koji je Tužilaštvo ICTY vodilo protiv Slobodana Miloševića okončan je zbog njegove smrti, ali je, prilikom razmatranja Miloševićevog prijedloga za donošenje "oslobađajuće presude", 16. juna 2004. godine Pretresno vijeće odbilo navedeni prijedlog Miloševića i, pored ostaloga, konstatovalo kako "smatra da ima dovoljno dokaza da je: (1) postojao udruženi zločinački poduhvat, koji je uključivao članove rukovodstva bosanskih Srba, čiji su cilj i namjera bili da se bosanski Muslimani djelimično unište kao grupa i da

³³ ICTY, 2012: par. 598-680.

su njegovi učesnici izvršili genocid u Brčkom, Prijedoru, Sanskom Mostu, Srebrenici, Bijeljini, Ključu i Bosanskom Novom”.³⁴

Pred Međunarodnim rezidualnim mehanizmom za krivične sudove, koji ima mandat da obavlja više ključnih funkcija i čuva naslijeđe ICTR-a i ICTY-a, pravosnažno je osuđen Radovan Karadžić (IT-95-5/18),³⁵ dok su presuda za ponovno suđenje u predmetu Stanišić i Simatović (IT-03-69),³⁶ kao i presuda u žalbenom postupku u predmetu Mladić (IT-09-92) najavljene za kraj 2020. godine.³⁷

Prva presuda za genocid u sigurnoj zoni UN-a Srebrenici i oko nje izrečena je 2. augusta 2001. godine u predmetu Tužilaštvo ICTY vs Radislav Krstić.³⁸

“Nijedan opis ne može dočarati užas događaja koji su se u Srebrenici odigrali tokom tih devet dana od 10. do 19. jula 1995, kao ni svu težinu saznanja da se čovjek pod pritiskom rata može srozati na takva zvjerstva. Tokom nešto više od sedmice dana hiljade života su ugašene, nepopravljivo narušene ili jednostavno izbrisane sa stranica istorije” – konstatacija je Pretresnog vijeća u predmetu Krstić, koje se nastojalo “koncentrisati na iznošenje činjenica o tih devet dana pakla”, uz napomenu da žele izbjeći “da na retorički način iznose svoje zgražanje”, te da “nikakvi komentari ne mogu srebreničku epopeju dočarati življe od golog nabiranja samih događaja”.³⁹ Fudbalsko igralište u

³⁴ *Ibid.*, 2004b: par. 323. Također, vidi paragrafe 202-219 u navedenom obrazloženju Pretresnog vijeća, koje se odnose na genocid u Srebrenici. Pomenuta odluka Pretresnog vijeća je objavljena kao: “Miloševiću dokazan genocid u Bosni” (Čekić, 2007).

³⁵ Genocidu u Srebrenici mnogo je pažnje posvećeno u četvrtom tomu prvostepene presude ICTY u predmetu *Tužilaštvo vs Radovan Karadžić*. Po drugoj tački Optužnice, Karadžić je osuđen za genocid u Srebrenici te za, pored ostaloga, učešće u četiri UZP-a, od kojih se jedan svakako odnosio i na učešće u UZP-u, da se “bosanski Muslimani iz Srebrenice eliminišu ubijanjem muškaraca i dječaka (...), kao i prisilnim odvođenjem žena, djece i dijela starijih muškaraca”. Također, utvrđeno je da je Karadžić, zajedno sa “Mladićem, Bearom i Popovićem dijelio namjeru da svi vojno sposobni muškarci bosanski Muslimani iz Srebrenice budu pobijeni, što je, po mišljenju Pretresnog vijeća, jednako namjeri da se bosanski Muslimani unište kao takvi.” Ovaj stav Pretresnog vijeća potvrđen je i u drugostepenoj presudi u predmetu Karadžić pred Međunarodnim rezidualnim mehanizmom, kojom je kazna zatvora u odnosu na 40 godina preinačena u doživotnu kaznu zatvora. (ICTY, 2016: par. 4942. i 5831; IRMCT, 2019)

³⁶ Ovaj postupak je značajan za Srebrenicu jer se Stanišić i Simatović, pored ostalih zločina, terete i za ubistvo šest muškaraca i dječaka, Muslimana iz Srebrenice, počinjenih u Godinjskim Barama kod Trnova u julu 1995. godine. Navedena ubistva počinili su pripadnici jedinice “Škorpioni”, koju su formirali Jovica Stanišić, kao načelnik Službe državne bezbednosti (DB) Ministarstva unutrašnjih poslova (MUP) Republike Srbije i Franko Simatović kao zaposlenik u Drugoj upravi DB-a. O ovim ubistvima vidi u: ICTY, 2013: par. 878-883. Žalbeno vijeće ICTY je 15. decembra 2015. naložilo ponovno suđenje Stanišiću i Simatoviću po svim tačkama optužnice (ICTY, 2015a). Suđenje pred Međunarodnim rezidualnim mehanizmom za krivične sudove u Hagu počelo je 13. juna 2017. godine, a izricanje presude se očekuje do kraja 2020. (Agius, 2019)

³⁷ Agius, 2019.

³⁸ ICTY, 2001: 309.

³⁹ *Ibid.*: uvod, par. 2.

Novoj Kasabi, obale rijeke Jadar, Cerska dolina, skladište u Kravici, livada u Sandićima, škola *Vuk Karadžić* u Bratuncu, škola u Grbavcima, škola u Ročeviću u blizini Zvornika, obale Drine u blizini Kozluka, škola i brana kod Petkovaca, škola u Kuli i Dom kulture u Pilici, Vojna ekonomija Branjevo, Snagovo, Bišina, Trnovo – označavaju lokalitete na kojima su počinjene masovne egzekucije bošnjačkog stanovništva, gdje je istovremeno strijeljano i po više stotina, a na nekima od ovih lokaliteta i po 2.000 ljudi. Spomenuti lokaliteti masovnih egzekucija spominju se i u svim drugim nabrojanim presudama, u zavisnosti od toga koju je funkciju osumnjičeni obnašao i na kojem je području djelovao. Stoga su suštinske razlike utvrđenih činjenica u pobrojanim presudama jako male i zanemarljive.

I Sud Bosne i Hercegovine, vjerno slijedeći praksu Haškog tribunala te se u potpunosti oslanjajući na činjenice utvrđene u presudama, kao i na dokumente u posjedu ovog Tribunala, izrekao je cijeli niz presuda za područje Srebrenice, od kojih se neke odnose i na genocid, pomaganje i saučesništvo u genocidu. Za zločine protiv čovječnosti i međunarodnog prava počinjene u Srebrenici tokom jula 1995. godine izrečene su pravosnažne presude u predmetima: Milorad Trbić, Kos Franc i dr., Duško Jević i dr., Slobodan Jakovljević i dr., Petar Mitrović, Željko Ivanović, Saša Cvetković, Srećko Bošković, Vaso Todorović, Radimir Vuković, Ostoja Stanišić i dr., Zdravko Božić i dr.⁴⁰ U okviru posebnog odjela za ratne zločine u Tužiteljstvu Bosne i Hercegovine osnovan je Tim VI koji ima isključivu nadležnost procesuiranja zločina počinjenih nakon zauzimanja sigurne zone UN-a Srebrenica, pred kojim su vrlo kompleksni krivični postupci koji imaju za predmet krivično djelo genocid iz člana 171 krivičnog zakona BiH.⁴¹ To je i razlog da je, u odnosu na ostale dijelove BiH, najveći broj optužnica podignut upravo za zločine protiv čovječnosti i međunarodnog prava počinjene u Srebrenici i oko nje u julu 1995. godine. Međutim, postoji cijeli niz nelogičnosti u radu Suda Bosne i Hercegovine. Naprimjer, Milošu Stuparu Pretresno vijeće izreklo je kaznu od 40 godina zatvora za genocid u Srebrenici, a u pravosnažnom postupku je oslobođen.⁴²

⁴⁰ Sud BiH, 2015a; 2009c; 2013a; 2013b; 2009a; 2009b; 2014; 2016c; 2016a; 2008a; 2012a; 2017.

⁴¹ Bulić, 2011.

⁴² Na primjer, u vezi sa spomenutim nelogičnostima, vidi predmete: Sud BiH, 2010; 2016c; 2013c; 2008d; 2008e. O narušavanju kredibiliteta Suda BiH, nelogičnosti, na primjer u predmetu Stupar, vidi: Jahić, 2015. Također, više o “pogrešnoj primjeni zakona” i smanjenju kazni za genocid i pomaganje u genocidu u Srebrenici vidi: Brkanić, 2015.

Na županijskim sudovima u Zagrebu i Osijeku⁴³ te na Okružnom sudu u Beogradu vođeni su procesi protiv bivših pripadnika Škorpiona,⁴⁴ jedinice koja je bila pri Službi državne bezbednosti Ministarstva unutrašnjih poslova Republike Srbije. Oni su se teretili da su, pored ostalih zločina, počinili i ubistva šest dječaka i muškaraca Bošnjaka iz Srebrenice u Godinjskim Barama kod Trnova. Također, pred Okružnim sudom u Beogradu vođen je postupak protiv Brana Gojkovića, bivšeg pripadnika 10. diverzantskog odreda, s kojim je zaključen sporazum o priznanju krivice i koji je osuđen na zatvorsku kaznu u trajanju od 10 godina.⁴⁵

Pored spomenutih presuda koje su se bavile utvrđivanjem individualne krivične odgovornosti pojedinaca, zločin genocida u Bosni i Hercegovini procesuiran je i pred Međunarodnim sudom u Hagu. Navedenom presudom utvrđeno je da je Srbija “prekršila obavezu sprečavanja genocida prema Konvenciji o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida”.⁴⁶

Premda je većina spomenutih presuda dostupna i objavljena na web-stranicama sudova na kojima su vođeni postupci, glavne presude i dokumenti koji se odnose na Srebrenicu izdvojeni su i publikovani u formi knjiga, čime su one učinjene dostupne i široj čitalačkoj publici.⁴⁷

O procesuiranju genocida u Bosni i Hercegovini pred međunarodnim i domaćim sudovima, kao i pred nacionalnim sudovima pojedinih evropskih

⁴³ Suđenja bivšim pripadnicima Škorpiona za zločine u Trnovu – Slobodan Davidović (Županijski sud u Zagrebu): https://www.documenta.hr/assets/files/Sudjenja/Analiza_sudjenja_opt_Davidovica.pdf i Milorad Momić (Županijski sud u Osijeku): <https://www.centar-za-mir.hr/sudjenja-za-ratne-zlocine-2015/zlocin-u-godinjskoj-bari-1995-godine-opt-milorad-momic/>.

⁴⁴ Na Okružnom sudu u Beogradu, pred Odeljenjem za ratne zločine, za ubistva Srebreničana počinjena oko Trnova, osuđena su četvorica nekadašnjih pripadnika paravojne jedinice Škorpioni: Slobodan Medić, Branislav Medić, Pero Petrašević i Aleksandar Medić (FHP, 2016b).

⁴⁵ FHP, 2016a. Također, pred istim sudom u fazi je postupak u predmetu Srebrenica-Kravica, u kojem se sudi osmoricu pripadnika Centra za obuku „Jahorina“ Specijalne brigade policije, Ministarstva unutrašnjih poslova Republike Srpske. vidi: http://www.hlc-rdc.org/wp-content/uploads/2016/12/srebrenica_optuznica.pdf

⁴⁶ Karić et al., 2008: Dispozitiv, par. 471. O reakcijama na Presudu vidi: Kreso, 2011.

⁴⁷ Na primjer, Fond za humanitarno pravo objavio je Optužnicu, prvostepenu i drugostepenu presudu u predmetu Krstić, optužnice u predmetima Vidoje Blagojević i dr., kao i presude o kazni i priznanja krivice za Momira Nikolića i Dragana Obrenovića (Nčić, 2005)

^{1stc} godine je Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji objavio knjigu *Srebrenica od poricanja do priznanja* (Biserko, 2005), koja je podijeljena u šest dijelova. U trećem dijelu su hronološki objavljeni dokumenti koji se odnose na genocid u Srebrenici, sa posebnim osvrtom na ekspertske izvještaj Butler, 2005, čime su široj javnosti učinili dostupnim ovaj izvještaj. Također dijelovi presuda ICTY koji se odnose na genocid u Srebrenici, kao i dokazni materijali korišteni u sudskim procesima, objavljeni su u knjizi: Pargan, 2005; Za prevod Presude međunarodnog suda u Hagu Bosna i Hercegovina vs Srbija i Crna Gora, zaslužan je prevodilački tim Instituta za istraživanje zločina. Presuda je prevedena i publikovana godinu nakon njenog izricanja: Karić et al., 2008.

zemalja (njemačkim sudovima), objavljeno je više naučnoistraživačkih radova, uglavnom iz oblasti pravne nauke.⁴⁸

Spomenute presude vrlo su opširno dale jedan kontekst zbivanja uz poseban naglasak na “devet dana pakla”. Značaj ovih procesa za historiografiju o genocidu u Srebrenici nemjerljiv je. One su oslonac i polazna osnova za svaka dalja istraživanja. Iako “ne pretendiraju na to da ponude konačan historijski prikaz”, presude “odražavaju ozbiljnu prosudbu trojice ili više visokokvalificiranih pojedinaca, odnosno sudija koji su pažljivo razmotrili izvedene dokaze u smislu njihove relevantnosti i pouzdanosti. Neke presude otkrivaju više od drugih, ali sve one do u detalje prenose narativ događaja koji bi inače bilo nemoguće sastaviti bez velike količine dokumentarnih dokaza i iskaza očevidaca”.⁴⁹ Uvidom u veliki broj dokumenata korištenih u sudskim procesima vezanim za Srebrenicu, u potpunosti ćemo se složiti sa stavom eksperta za Tužilaštvo ICTY Roberta Donie, prema kojemu su presude “zasigurno veoma vrijedni dokumenti, ali ne toliko vrijedni za historijsku nauku kao dokumenti u posjedu Tribunala”.⁵⁰ Radilo se o dokumentima VRS-a, Drinskog korpusa, Užičkog korpusa Vojske Jugoslavije, MUP-a RS-a, Službe državne bezbednosti Republike Srbije, dokumentaciji UNPROFOR-a, UNMO-a, Ujedinjenih nacija, ekspertskih izvještaja rađenih za tužilaštvo i odbranu ICTY, stenogramima sa sjednica Republike Srpske, stenogramima Vrhovnog saveta odbrane, bilježnici Ratka Mladića, bilježnici Zdravka Tolimira, dijelu dokumentacije 28. divizije Armije Republike Bosne i Hercegovine i brojnim drugim dokumentima.

Neki od ovih dokumenata, suštinski bitnih za razumijevanje genocida u Srebrenici, objavljeni su na interaktivnom narativu “Srebrenica: genocid u osam činova”, pripremljeni u okviru Centra za tranzicijsku pravdu (SENSE) i Centra za suočavanje s prošlošću (Documenta).⁵¹

Uprkos činjenici da se svaki dokument koji stigne u ICTY digitalizuje i skenira, te da je “kompletan arhiv ICTY u elektronskoj i digitalnoj formi”, javno su dostupni samo oni dokumenti koji su prihvaćeni kao dokaz optužbe ili odbrane, što “djeluje kao veliko ograničenje, uzimajući u obzir količinu dokumentacije u arhivu Tribunala”.⁵²

⁴⁸ Omerović, 2009; Gurda, 2016; Karčić i Hikmet, 2015; Karčić, 2015.

⁴⁹ Donia, 2012: 164-165.

⁵⁰ *Ibid.*

⁵¹ Interaktivni narativ o Srebrenici je dostupan na: <http://srebrenica.sense-agency.com/bs/>.

⁵² Donia, 2012: 165-166. Zahvaljujem kolegi dr. Mesudu Šadinliji na vrlo konstruktivnim sugestijama u vezi s pretragom navedenih dokumenata. Također, veliku zahvalnost dugujem i rukovodstvu Instituta

Pretnosno vijeće ICTY u predmetu Tužilaštvo vs Radislav Krstić konstatovalo je kako prepušta “historičarima i socijalnim psiholozima da izmjere pravu dubinu te epizode balkanskog sukoba i da ispituju duboko ukorijenjene uzroke”. Zadatak koji je spomenuto vijeće u predmetu Krstić bilo postavilo znatno je “skromnijeg karaktera: treba ustanoviti, na osnovu dokaza izvedenih tokom suđenja, šta se dogodilo u tom periodu od otprilike devet dana”, na osnovu kojih bi se utvrđivala Krstićeva krivična odgovornost za njegovo učešće u tim događajima, prema postavkama međunarodnog prava.⁵³

U nastavku rada bavit ćemo se historiografijom o genocidu u Srebrenici nastalom u periodu prije izricanja presude za genocid i poslije navedene presude, uz činjenicu da su, završetkom spomenutog suđenja, kao i vođenjem novih procesa, na ICTY-u postajali dostupni novi dokumenti, a s pojedinih je uklonjena oznaka tajnosti.

Historijski izvori i historiografija o genocidu u Srebrenici 1995–2001.

U ovom poglavlju obradit ćemo historijske izvore i historiografiju o Srebrenici nastalu u periodu od pada enklave do izricanja prve presude za genocid u Srebrenici. Početak rada Haškog tribunala, istražne radnje koje su vodili eksperti Tribunala, sastavljanje optužnica, istrage međunarodnih i nacionalnih organizacija za ljudska prava – sve su to aktivnosti koje su trajale istovremeno s genocidom u Srebrenici. Prvobitna zajednička optužnica Tužilaštva ICTY protiv Radovana Karadžića i Ratka Mladića sačinjena je svega nekoliko dana nakon pada Srebrenice,⁵⁴ a nekoliko mjeseci kasnije optužnica je dopunjena novim saznanjima i istraživanjima koja su se odnosila na masovne egzekucije u Srebrenici i oko nje.⁵⁵

Autentične izjave svjedoka,⁵⁶ objavljivanje historijskih izvora, publikacije novinara, memoarski radovi, kao i istrage holandskih vladinih i nevladinih

za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu i kolegici Diki Filandri na pomoći u pretrazi dokumentacije iz Arhiva Instituta koja se odnosi na Srebrenicu.

⁵³ ICTY, 2001: uvodni dio presude, par. 2.

⁵⁴ Tužilaštvo ICTY je 24. jula 1995. godine sastavilo prvobitnu Optužnicu protiv Radovana Karadžića i Ratka Mladića. Vidi: ICTY, 2017, Optužnica, 24. juli 1995; također: Subašić-Galijatović i Omerović, 2010: 15-37. Dva dana poslije, 26. jula 1995, “administraciji bosanskih Srba” na Palama, Republici Bosni i Hercegovini i Saveznoj Republici Jugoslaviji dostavljen je nalog za njihovo hapšenje i za izručenje. UN, ICTY, Predmet br. IT-95-5-I, 26. juli 1995. Dominique Georges Marro, zamjenik sekretara Suda.

⁵⁵ Inicijalnu optužnicu protiv Radovana Karadžića i Ratka Mladića “Srebrenica” od 14. novembra 1995. godine vidi u: Subašić-Galijatović i Omerović, 2010: 41-54.

⁵⁶ U poglavlju *Srebrenica – usporeni genocid* bilo je govora o objavljenim autentičnim izjavama svjedoka.

organizacija odnosile su se na neke od pionirskih historiografskih poduhvata o zločinima protiv čovječnosti i međunarodnog prava počinjenim u Srebrenici u prvih nekoliko godina nakon završetka rata.

Značajni dokumenti, koji se odnose na planove o napadima na enklavu i učešće vojnih i policijskih jedinica RS i SRJ, na ulogu HOLBAT-a u Srebrenici, “blisku zračnu podršku” u pokušaju, akciju Plavi mač, svakodnevnu korespondenciju najviših zvaničnika UN-a između Srebrenice, Tuzle, Sarajeva, Zagreba i New Yorka, telefonske kontakte između srpske strane i predstavnika UN-a, sporazume između Mladića i Smitha, kao i autentične izjave svjedoka, objavljeni su u okviru *Edicije Srebrenica*, u izdavačkoj djelatnosti Instituta za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava. Posebno značajnim čini se spomenuti da je izdavač u drugoj od tri knjige iz navedene edicije bosanskohercegovačkoj javnosti učinio dostupnim važne izvještaje Human rights watcha o “Hemijskom ratu u Bosni?”, napisanom na osnovu “Neobičnih iskustava preživjelih iz Srebrenice”,⁵⁷ kao i Izvještaj Tadeusza Mazowieckog od 22. augusta 1995. godine, koji se tematski odnosi na srebreničku enklavu.⁵⁸

Istovremeno s činjenjem genocida u Srebrenici, američki špijunski avioni načinili su snimke na kojima su jasno vidljive lokacije masovnih pogubljenja Bošnjaka koji su se pokušavali probiti do teritorija pod kontrolom Armije RBiH. David Rohde, jedan od prvih novinara koji je, zahvaljujući spomenutim snimcima, posjetio lokacije koje su krile tijela na hiljade ljudi pogubljenih prilikom masovnih egzekucija, dobitnik je *Pulizerove nagrade* za reportaže o masovnim grobnicama. Rohde je u nekoliko navrata boravio u Bosni, gdje je upoznao i intervjuisao očevice pada Srebrenice, bilježio njihove životne priče, na osnovu kojih je mogao slikovito prikazati zbivanja i svakodnevnicu Srebrenice u periodu 1992–1995, s posebnim osvrtom na juli 1995. godine.⁵⁹

Budući da su pripadnici Holandskog bataljona bili stacionirani u sigurnoj zoni Ujedinjenih nacija Srebrenica u trenutku pada, pitanje krivnje i odgovornosti za genocid u enklavi proganjalo je Holandsku vladu kojoj se spočitavalo da je svoje vojnike poslala u “nemoguću misiju (...) unaprijed osuđenu na neuspjeh”. U tom pogledu, u samoj Holandiji je objavljen cijeli niz publikacija koje se odnose na holandsku odgovornost.

⁵⁷ Čekić et al., 1999: 250-351. Human Rights Watch je objavio još izvještaja u vezi sa Srebrenicom. Na primjer, vidi: HRW 1995.

⁵⁸ Čekić et al., 1999: 196-249. Osam godina poslije će svi izvještaji Tadeusza Mazowieckog, kao specijalnog izvjestitelja Komisije ujedinjenih nacija za ljudska prava, biti objavljeni u saradnji Univerziteta u Tuzli i Istraživačko-dokumentacionog centra Sarajevo (Mazowiecki, 2007).

⁵⁹ Rohde, 1998.

Na Međunarodnom kongresu za dokumentaciju genocida u Bosni i Hercegovini, održanom krajem augusta 1995. godine u Bonu, bio je prisutan i holandski pukovnik Harm de Jonge, koji se u vrijeme pada Srebrenice nalazio u Zagrebu. Na skupu je u svakom pogledu nastojao opravdati ulogu Holandskog bataljona u Potočarima, konstatujući da se “radi o pogrešnoj politici Ujedinjenih naroda, o propustu rukovodstva Ujedinjenih naroda i da naravno mali broj holandskih vojnika nije mogao odbraniti Srebrenicu od snažnih srpskih napada”. Nakon spomenutog izlaganja, drugi učesnici konferencije unakrsno su ispitivali pukovnika De Jongea.⁶⁰

Nakon pada Srebrenice i nakon što su pripadnici HOLBAT-a bezbjedno stigli u Holandiju, ministar odbrane glavnokomandujućem Kraljevske vojske Holandije naložio je da obavi saslušanja holandskog vojnog osoblja koje je od 6. do 21. jula 1995. bilo prisutno u enklavi Srebrenica. Izvještaj je objavljen u oktobru 1995. godine, posredstvom brigadnog generala Van der Winda, koji je ujedno imao zadatak da rukovodi saslušanjima. Čitajući pažljivo navedeni izvještaj, stiče se dojam kako je njegova svrha bila opravdati ulogu Holandskog bataljona u Srebrenici i prebaciti odgovornost na nedjelovanje viših instanci u Ujedinjenim nacijama, odnosno na nedostatak vazdušnih udara.⁶¹

Holandski istraživači Jan Willem Honig i Norbert Both, koji su se bavili istraživanjem holandske vanjske politike prema “sukobu u Jugoslaviji”, 1996. godine objavili su knjigu *Srebrenica, hronika ratnog zločina*, koju su podijelili u tri glavna dijela, sadržana u osam poglavlja. Autori su nastojali retrospektivno predstaviti situaciju u Srebrenici, uz poseban osvrt na “angažman svih glavnih sudionika”. Hronološki, gotovo iz sata u sat, u prva tri poglavlja knjige predstavljen je detaljan pregled napada na Srebrenicu od 6. do 11. jula, kao i djelimično informacije o deportacijama stanovništva i masovnim egzekucijama. U drugom dijelu knjige (četvrto, peto i šesto poglavlje) autori se vraćaju na ranije periode, obrazlažući okolnosti u kojima se Srebrenica nalazila tokom 1992. i u proljeće 1993. godine, sve do proglašenja ovoga područja sigurnom zonom Ujedinjenih nacija, kreiranjem politike sigurnih zona, nazivajući ovaj koncept “nemogućom misijom”. U posljednjem, trećem poglavlju autori su obrazložili različite perspektive “nove strategije UNPROFOR-a” te ukazali na neuspjeh pregovora između Fraseura i “mafijaškog šefa”, kako su nazvali Miloševića. Spomenuta dva faktora za autore su bila odlučujuća, smatrajući da je to “Srbima otvorilo put prema istočnim

⁶⁰ De Jonge, 1997.

⁶¹ Izvještaj zasnovan na saslušanjima u vezi sa Srebrenicom, Izvještač: O. van der Wind, brigadni general, Assen, 4. oktobar 1995.

enklavama”.⁶² Na drugu godišnjicu obilježavanja genocida u Srebrenici, izdavačka kuća *Ljiljan* prevela je knjigu na bosanski jezik, čime je ona postala dostupna i široj bosanskohercegovačkoj javnosti, uz napomenu i ogradu da je ova knjiga ipak rezultat rada holandskih autora, “dvojice ljudi sa veoma ograničenim iskustvom u Bosni i Hercegovini”.⁶³

O ulozi holandskog bataljona i istragama provedenim u Holandiji nakon pada Srebrenice, kao i o manjkavostima rezultata navedenih istraga, govori rad autora Annett Simon i Brechta Vandenberghea, uz naglasak da “izvještaji nemaju jasne odgovorne na važna pitanja”, aludirajući na preveliku pasivnost Holandskog bataljona i njihovu indolentnost prema zaustavljanju “kršenja međunarodnog humanitarnog prava”. U zaključku autori navode kako istrage o Srebrenici provedene u Holandiji “otkrivaju mnoge pojedinosti o tome šta se dogodilo u Srebrenici 1995. godine, ali ne uspijevaju analizirati stvarne razloge ovog strašnog neuspjeha međunarodne zajednice”. Budući da je rad objavljen 2001, godinu prije objave rezultata NIOD-ovog izvještaja, ostali smo uskraćeni za analizu ove vrlo opsežne istrage koju su sproveli spomenuti autori.⁶⁴

Kao odgovor na zahtjev Generalne skupštine UN-a, postavljen Rezolucijom od 30. novembra 1998. godine, generalni sekretar UN-a, Kofi Annan podnio je *Izvještaj o Srebrenici (Srebrenica Report)*.⁶⁵ Nakon hronološkog pregleda zbivanja, historijata uspostavljanja i realizacije koncepta sigurnih zona, s posebnim osvrtom na Srebrenicu kao sigurnu zonu, pad enklave, masovne egzekucije, masovne grobnice, u posljednjem poglavlju (XI) ovoga izvještaja pod naslovom “Pad Srebrenice – ocjena” obrađeno je nekoliko vrlo bitnih pitanja. Posebno intrigantnim za čitaoce zvuči dio ovog izvještaja o “pitanjima na koja nije dat odgovor”. U tom pogledu generalni sekretar skreće pažnju na dva pitanja koja “izazivaju posebno oprečna mišljenja javnosti”, a uglavnom su se odnosila na zavjere o padu Srebrenice. Prvo pitanje odnosilo se na spočitavanja javnosti Vladi RBiH o predaji Srebrenice, a drugo na mogućnost da su UN ili neka od zemalja članica imale povjerljive informacije koje su ukazivale na to da se priprema napad na Srebrenicu. Kao odgovor na postavljena pitanja, generalni sekretar isključio je bilo kakvu mogućnost da se radi o “nekoj smišljenoj zavjeri” u smislu involviranosti Vlade RBiH u pitanje razmjene teritorija, a poricao je i to da je UN mogao imati prethodna saznanja o padu Srebrenice, uz sljedeću ogradu: “Ne postoji način da utvrdim da li su

⁶² Honig i Both, 1997; Karremans, 1998.

⁶³ Honig i Both, 1997: 7-8.

⁶⁴ Simon i Vandenberghe, 2001.

⁶⁵ Izvještaj generalnog sekretara UN-a, 2000.

zemlje članice imale neke povjerljive podatke, u svakom slučaju one zemlje članice koje su bile u poziciji da ih sakupe nisu ništa prenijele Ujedinjenim nacijama.”⁶⁶

“Pouke za budućnost”, kako je nazvan posljednji dio *Izvještaja o Srebrenici*, šalju poruku u kojoj generalni sekretar prebacuje dio odgovornosti i na Ujedinjene nacije za pad Srebrenice i zločine počinjene u enklavi i oko nje:

Iskustvo Ujedinjenih nacija u Bosni bilo je jedno od najtežih i najbolnijih u našoj historiji. Sa dubokim žaljenjem i pokajanjem preispitali smo naša vlastita djelovanja i odluke dok je napad na Srebrenicu trajao. Greškama, pogrešnim prosuđivanjem i nesposobnošću da se prizna veličina zla sa kojim smo se suočavali, propustili smo da učinimo naš dio da bi se pomoglo ljudima Srebrenice od srpske kampanje masovnih ubistava. Niko više nego mi ne žali propuštene prilike za postizanje mira i pravde. Niko više nego mi ne oplakuje propust međunarodne zajednice da poduzme odlučne korake da bi se zaustavile patnje i okončao rat koji je donio toliko žrtava. (...) Tragedija Srebrenice će kao duh zauvijek proganjati našu historiju.⁶⁷

Prijevod izvještaja s engleskog na bosanski jezik publikovan je u okviru izdavačke djelatnosti Instituta za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava i predstavlja treću knjigu iz edicije “Srebrenica 1995”. Pored izvještaja generalnog sekretara, koji je autentično objavljen u cjelini kao prijevod engleskog originala, drugi dio u knjizi predstavlja “pokušaj autora da (...) doprinesu rasvjetljavanju zločina u Srebrenici, ‘sigurnoj zoni UN-a’, jula 1995, koje je sudija F. Rijad opisao kao ‘najmračnije stranice ljudske historije’.”⁶⁸ Ovaj opis dao je sudija ICTY nakon što je pregledao predočeni tekst optužnice protiv Karadžića i Mladića, dopunjene novim saznanjima o događajima nakon pada Srebrenice, zaključivši da “prima facie, činjenice u ovom predmetu govore, iznad svega, o počinjenim genocidu”, uz ogradu na “sudsko Vijeće Suda može kasnije može dati drugačiju klasifikaciju”.⁶⁹ Ipak, pravosnažna presuda Karadžiću izrečena je 24 godine nakon ove konstatacije suca Riada, dok se na pravosnažnu presudu u predmetu Ratko Mladić još uvijek čeka. Od pada Srebrenice do 2001. godine na ICTY-u osuđeni su Dražen Erdemović, čije je priznavanje krivice uveliko olakšalo istražiteljima

⁶⁶ Izvještaj generalnog sekretara UN-a, 2000: 484-487.

⁶⁷ Izvještaj generalnog sekretara UN-a, 2000: 498-505.

⁶⁸ Izvještaj generalnog sekretara UN-a, 2000: 9.

⁶⁹ Tekst Odluke sudskog vijeća o potvrdi optužnice protiv Radovana Karadžića i Ratka Mladića od 16. novembra 1995. godine, objavljen u: Čekić, 1998: 451-458.

tužiteljstva ICTY-a u istraživanju mjesta masovnih egzekucija i masovnih grobnica u Srebrenici i oko nje.

U memoarskim radovima glavnih međunarodnih sudionika pada Srebrenice, objavljenim u prvim godinama nakon rata, često je Srebrenica poređena s “najgorim zločinima u Europi od kraja Drugog svjetskog rata”.⁷⁰ Izricanjem presude u predmetu Krstić, 2. augusta 2001. godine, zločini u Srebrenici okvalifikovani su kao genocid, te ćemo se u nastavku rada baviti historiografijom i historijskim izvorima objavljenim nakon 2001. godine, uz poseban osvrt na pitanje da li je navedena presuda utjecala na historiografiju o genocidu u Srebrenici.

Historijski izvori i historiografija o padu Srebrenice nakon izricanja presude za genocid u predmetu Radislav Krstić

Pored holandskih, krivnja i odgovornost za pad Srebrenice proganjala je i pojedine stalne članice Vijeća sigurnosti UN-a. Generalni sekretar, u spomenutom izvještaju iz 1999. godine, ostavio je nedorečenim pitanje odgovornosti zemalja članica u vezi s njihovim saznanjima i obavještajnim informacijama koje su prethodile padu Srebrenice.⁷¹

Pod pritiskom francuske humanitarne organizacije *Ljekari bez granica*, čiji su se predstavnici nalazili u Srebrenici u trenutku pada enklave, Parlament Republike Francuske formirao je informativnu Misiju od 10 članova. Zadatak Misije bio je utvrđivanje odgovornosti francuskih vojnih i političkih zvaničnika za pad sigurne zone UN-a Srebrenica i za zločine koji su uslijedili nakon pada enklave. Nepunu godinu nakon što je formirana navedena Misija, krajem 2001. godine, na 1.255 stranica objavljeni su rezultati istrage, prema kojoj “Francuska nije lišena odgovornosti za ono što se desilo u julu 1995. godine, ali da tu odgovornost dijeli sa svim zemljama koje su imale udjela u zbivanjima u Bosni i Hercegovini u to vrijeme”. Izvještaj Misije dostupan je na web-stranici Francuskog parlamenta,⁷² a o njemu je, neposredno nakon objavljivanja bosanskohercegovačku javnost поближе upoznao novinar – francuski dopisnik iz Pariza Dževad Sabljaković.⁷³ Također, o ovom izvještaju, dvanaest godina poslije njegova objavljivanja, pisao je i Pierre Brana, jedan

⁷⁰ Holbrooke, 1998: 73. Generalni sekretar UN-a govodi o “hororu u Srebrenici” (Ghali, 1999: 19).

⁷¹ Izvještaj generalnog sekretara UN-a, 2000: 484-487.

⁷² Evénements de Srebrenica 1995, (11 décembre 2001): <http://www.assemblee-nationale.fr/11/dossiers/srebrenica.asp>.

⁷³ Sabljaković, 2001.

od članova Misije. Pisao je o svom iskustvu u radu na izvještaju i svim neslaganjima koje je imao sa svojim kolegama iz Misije.⁷⁴

Jedna od zamjerki na izvještaj bila je i ta što se, naprimjer, na popisu intervjuisanih zvaničnika Ujedinjenih nacija nije našao Rupert Smith,⁷⁵ komandant UNPROFOR-a za Bosnu i Hercegovinu, koji je, samim time, važio za neizostavnog svjedoka, premda je u vrijeme pada Srebrenice bio na godišnjem odmoru. U memoarima koje je objavio četiri godine kasnije, Smith dosta šturo govori o pregovorima s vojnim i političkim rukovodstvom RS-a u kojima se sasvim izvjesno nagovještavalo da će oni napasti Srebrenicu, kao i njihovim susretima nakon pada enklave.⁷⁶ Mnogo značajnije za historiografiju je Smithovo svjedočenje pred ICTY-em⁷⁷ i izjave koje je prethodno dao Tužilaštvu ICTY o interpretaciji spomenutih pregovora sa srpskim rukovodstvom u vezi sa Srebrenicom.⁷⁸

Premda je nekoliko mjeseci unazad ICTY izrekao prvostepenu presudu u predmetu Krstić, kojom su zločini u Srebrenici okvalifikovani kao genocid, pod izgovorom da presuda nije pravosnažna, u Izvještaju nigdje eksplicitno nije upotrijebljen termin “genocid”. Umjesto genocida radije su upotrebljavali termin “barbarski masakr”.⁷⁹

Izvještaj je, osim intervjua obavljenih s najvišim zvaničnicima u Ujedinjenim nacijama i političkim ličnostima u Francuskoj, utemeljen i na osnovu mnogih drugih primarnih izvora i saznanja, iako je, na konferenciji za štampu, predsjedavajući desetočlane Misije istaknuo kako “odgovore na sva pitanja nije bilo moguće dati”.⁸⁰

Za razliku od izvještaja Francuske misije, u kojemu su učestvovali članovi Parlamenta, ovaj važan i zahtjevan zadatak Vlada Kraljevine Holandije, uz saglasnost Parlamenta, povjerila je naučnicima. Kao rezultat šestogodišnjeg rada, u aprilu 2002. godine, svega nekoliko mjeseci nakon što je objavljen izvještaj Francuske parlamentarne misije, Holandski institut za ratnu dokumentaciju (NIOD) objavio je svoja vrlo obimna istraživanja, sastavljena na nekoliko hiljada stranica.⁸¹ Iako je bio usmjeren na utvrđivanje “rekonstrukcije, posljedica i analize pada ‘sigurne zone’ Srebrenice”, Izvještaj je posredno

⁷⁴ Brana, 2012.

⁷⁵ Tu manjkavost spominje i Pierre Brana (2012: 60).

⁷⁶ Smith, 2005. Jedno poglavlje u knjizi Smith je posvetio Bosni i Hercegovini (Smith, 2005: 332-370).

⁷⁷ Npr. Smith, 2007.

⁷⁸ ICTY, 00848867, Izjava svjedoka, Rupert Smith, 14. august 1996.

⁷⁹ Sabljaković, 2001.

⁸⁰ *Ibid.*

⁸¹ NIOD, Srebrenica Report: <https://www.niod.nl/en/srebrenica-report>.

ukazao na odgovornost političkog i vojnog rukovodstva Holandije, kao i Ujedinjenih nacija.⁸² Tekst je preobiman, zbog čega je vrlo teško, gotovo i nemoguće sažeti njegove suštinske zaključke. Također, budući da je u istraživanju i pisanju izvještaja učestvovala grupa istraživača i autora, neki dijelovi teksta su kontradiktorni i kontroverzni u svojim stavovima u odnosu na druge dijelove. Upravo zbog svoje preobimnosti i opredjeljenja za “ležerno-narativni ton”, Izvještaj je vrlo često bio na meti kritika.⁸³ Premda je u nekim svojim dijelovima NIOD nastojao opravdati Holandski bataljon i amnestirati ga od bilo kakve odgovornosti, konstatujući kako ga je u “bezizlaznu” situaciju uveo UN,⁸⁴ ipak su autori NIOD-a kritikovali i Vojno-obavještajnu službu Holandije zato što nije “dobila dovoljno dodatnih sredstava za prikupljanje dodatnih obavještajnih podataka, kao i da nije bila dovoljno uključena u donošenje odluka o Srebrenici”.⁸⁵

Sam izvještaj izazvao je brojne i burne reakcije, počev od ostavke Holandske vlade⁸⁶ do nezadovoljstva naučnika, istraživača genocida, kao i samih porodica i udruženja žrtava, koji su autorima izvještaja spočitavali negiranje genocida.⁸⁷

Istraživači NIOD-a mnogo prostora posvetili su raspravi o upotrebi samoga termina genocid, kako je već prethodno zločin u Srebrenici okvalifikovan u presudi Krstiću, ali su se, u konačnici, oni radije opredijelili za termin masovna ubistva (*mass murder*).⁸⁸

Određeni segmenti NIOD-ovog izvještaja korišteni su kao dokazni materijal na ICTY-u,⁸⁹ a uz kritički pristup, Izvještaj je vrlo značajan kao jedan od

⁸² Sa zvaničnim rezultatima istrage autori su izašli u saopštenju za javnost 10. aprila 2002. godine, nakon čega je izvještaj postao dostupan javnosti: <https://www.niod.nl/en/srebrenica-report/press-release>.

⁸³ Stoga je bilo moguće “izvesti različite zaključke na temelju različitih segmenata te knjige. Otuda je moguće da za njom posežu i odbrana i tužilaštvo” (Meirik, 2005)

⁸⁴ Čekić, 2012: 409.

⁸⁵ NIOD, 2002a. “Dutchbat had to keep the peace where there was no peace”, Inadequate intelligence. Razlozi i glavni motivi Holandije u pitanju sudjelovanja u mirovnim misijama, historijat, okolnosti i kontekst isporuke holandskih trupa u Bosni, kao i njihovo stacioniranje u Srebrenici, obrađeni su u jednom poglavlju knjige autora Vladimira Filipovića (v. poglavlje: Nizozemski kredibilitet, u: Filipović 2015: 231-258).

⁸⁶ Mjesec dana uoči općih izbora, i sedmicu nakon objave izvještaja, Vlada Kraljevine Holandije je smatrala moralnim činom dati ostavku (VoA, 2002).

⁸⁷ Saopštenje društva za ugrožene narode od 11. i 17. aprila 2002 u: Biserko: 2005: 94-95. Ibišević, 2007; Čekić, 2012: 409; Meirik, 2005.

⁸⁸ NIOD, 2002b: 2193-2003.

⁸⁹ Tolimir (IT-05-88/2): Exhibit P00963; P00995; P01150; P01151; P01152; P01153, uglavnom u predmetu Zdravko Tolimir; Popović et al. (IT-05-88): Exhibit 5D00056; Exhibit 5D00055; Blagojević & Jokić (IT-02-60): Exhibit D133/1a, Exhibit D178/1a i drugim predmetima.

izvora za istraživanja o Srebrenici i drugim temama koje se odnose na disoluciju Jugoslavije i posljedice koje su uslijedile nakon toga.

Deset godina nakon objave rezultata NIOD-ove istrage, u uredništvu Isabelle Delpla, Xaviera Bougarela i Jean-Louisa Fournela objavljena je publikacija koja se bavila analizom ove i drugih istraga o padu Srebrenice, skrenuvši pažnju na glavne rezultate, metode rada, izvore na kojima su utemeljene, kao i na manjkavosti i nedostatke zastupljene u navedenim izvještajima.⁹⁰

Mjesec prije objave rezultata NIOD-ove istrage, u martu 2002. godine objavljena je brošura Međurckvenog religijskog vijeća (IKV-a) – holandske nevladine organizacije sa sjedištem u Hagu, u kojoj je bilo govora o odgovornosti Holandije u genocidu u Srebrenici. Referirajući se na istragu Francuskog parlamenta, autori brošure pozivaju “na stvarnu debatu o Srebrenici”, uz napomenu da je “konačno potrebno da se kompletna istina o stavovima Holandije izvuče na površinu, istina koja će, koliko je IKV uspio istražiti, biti gorka”.⁹¹

Pored vrlo korisnog i detaljnog hronološkog pregleda informacija koje se odnose na Srebrenicu, uz poseban osvrt na pad enklave, u knjizi su iznesene određene netačnosti u vezi s britanskom “odbranom” enklave Goražde tokom maja 1995. godine, a sve s ciljem optužbe holandskih trupa zbog činjenice da nisu branile Srebrenicu u julu 1995. godine.⁹² Za razliku od istražitelja Francuske parlamentarne misije, kao i istraživača NIOD-a, bez imalo dvojbe, u spomenutoj brošuri zločini u Srebrenici nazvani su genocidom.⁹³

Autori brošure zahvalili su na vrlo korisnoj podršci i doprinosu Hasanu Nuhanoviću, preživjelom svjedoku genocida, koji je kao “lokalni uposlenik UNPROFOR-a, imao priliku prisustvovati mnogim događajima za razliku od većine drugih koji to nisu mogli”. Tri godine poslije, 2005. godine, Nuhanović je objavio knjigu koja daje vrlo korisnu hronologiju zbivanja u Srebrenici, posebno u proljeće i ljeto 1995. godine, uz opsežne analize i komentare događaja, navoda, dokumenata ili dijelova izvještaja objavljenih o padu Srebrenice. Poseban akcenat autor stavlja na istraživanje o “odgovornosti i krivici međunarodnih faktora”, uključujući i direktne sudionike koji su bili prisutni na terenu, kao i na one “koji su na događaje u Srebrenici utjecali, ili su mogli utjecati, indirektno”.⁹⁴ Uprkos činjenici da je autor i sam bio, kroz lično iskustvo i stradanje svoje porodice, direktni sudionik navedenih

⁹⁰ Delpla, Bougarel i Fournel, 2012.

⁹¹ Faber, 2002: 13, 110.

⁹² *Ibid.*: 103, 106.

⁹³ *Ibid.*: 20, 116.

⁹⁴ Nuhanović, 2005.

zbivanja, knjiga ne ostavlja dojam pristrasnosti te je iznimno korisna kao jedan od izvora za dalja naučna istraživanja o genocidu u Srebrenici.

Gotovo istovremeno s NIOD-ovim izvještajem, u Washingtonu je objavljena knjiga *Balkanska ratišta*, u izdavaštvu Centralne obavještajne agencije, u kojoj je hronološki prezentovan kontekst vojnih zbivanja u Bosni i Hercegovini na osnovu dragocjenih saznanja koje je Agencija posjedovala, kao i brojnih drugih primarnih i sekundarnih izvora. U sedmom, posljednjem dijelu knjige, nekoliko poglavlja posvećeno je Srebrenici (81-86. poglavlje, str. 316-355), u kojima se detaljno, hronološkim slijedom prati pad Srebrenice i zločini koji su potom uslijedili. Razmatra se cijeli niz pitanja, poput ocjena o involviranosti SRJ, o ulozi Ujedinjenih nacija, Holandskog bataljona, daje se historijat osnivanja sigurnih zona, pozadina ovog koncepta, analiziraju se vojne snage unutar Srebrenice, kao i one koje su okruživale enklavu. U knjizi se donekle opravdava uloga HOLBAT-a, a najveća odgovornost pripisuje se nejasnom i neprecizno definisanom konceptu sigurnih zona.

U predgovoru se autori teksta jasno ograđuju da stavovi u knjizi ne predstavljaju stavove američke vlade ili CIA-e, nego isključivo stavove autora knjige.⁹⁵ Premda je i ovaj izvještaj objavljen u maju 2002, dakle devet mjeseci nakon izricanja prvostepene presude u predmetu Krstić, i u *Balkanskim ratištima* također se izbjegava upotreba termina genocid te se za kvalifikaciju zločina u Srebrenici koriste neodređeni termini poput “strašnih zločina”, “horora”, “masovnih egzekucija”, ističući kako je Srebrenica “najmračnije poglavlje u historiji bosanskog rata i jedna ružna mrlja na stranicama humanosti”.⁹⁶

Zahvaljujući “moralnoj i finansijskoj podršci” IKV-a iz Holandije, u okviru Udruženja “Žene Srebrenice” – Tuzla objavljena je knjiga autentičnih svjedočenja pod nazivom *Ujedinjeni narodi na srebreničkom stubu srama*, u kojoj su sadržane 104 izjave o ulozi UN-a u genocidu u Srebrenici. Izjave se odnose na svjedočenje o raspoređivanju pripadnika UNPROFOR-a na posmatračke pozicije u Srebrenici od proglašenja ovoga područja sigurnom zonom, na smjenu Kanadskog i Holandskog bataljona, na ponašanje Holandskog bataljona u bazi u Potočarima nakon pada enklave, kao i o njihovoj ulozi u Potočarima prilikom odvajanja i odvođenja muškaraca iz baze u Potočarima.⁹⁷ Knjiga je objavljena dvojezično, i na bosanskom i na engleskom jeziku, i kao takva, a zahvaljujući detaljima iznesenim u svjedočenjima preživjelih, predstavlja vrlo koristan izvor saznanja za dalja istraživanja.

⁹⁵ CIA, 2002: Preface, XVII.

⁹⁶ *Ibid.*: 316-355.

⁹⁷ Harfo-graf, 2007.

Dok je izvještaj Francuske parlamentarne misije nastojao opravdati generala Janviera, holandski izvještaji glavnu odgovornost prebacivali su na UN. U posljednjih nekoliko godina aktualizirano je pitanje prema kojemu stvarni razlog neintervencije NATO-pakta leži u dogovoru između tri stalne članice Vijeća sigurnosti UN-a.⁹⁸ Nakon što je 2013. godine uklonjena oznaka tajnosti na dokumentaciju Clintonove administracije, ona je postala dostupna istraživačima. To je poslužilo kao vrlo značajan set novih dokumenata na osnovu kojih se može rekonstruisati američka politika i njihovi motivi u analizi događaja u Srebrenici 1992–1995. godine. Radilo se, prije svega, o dokumentaciji Interagencijske radne grupe za Balkan, Komiteta visokih dužnosnika SAD-a, kao i brojnih američkih obavještajnih agencija.

Ipak, za ovo vrlo bitno pitanje nedostaje još mnogo kockica na osnovu kojih bi se mogao posložiti cjelokupan mozaik. Budući da interpretacija krivnje i odgovornosti za genocid u Srebrenici može biti posebna tema istraživanja, u radu nemamo ambicije niti prostora da se dalje bavimo ovim pitanjima.

Dok se u francuskim i holandskim izvještajima o Srebrenici izbjegavala upotreba termina genocid, vlasti RS-a, u nastojanjima da se suprotstave istragama Haškog tribunala, odgovarali su novim “izvještajima o Srebrenici” u kojima su do te mjere minimizirani zločini da je broj ubijenih u Srebrenici sveden na svega 100 žrtava. Darko Trifunović, oficir za vezu RS-a sa ICTY-em, u saradnji s Dokumentacionim centrom Republike Srpske za istraživanje ratnih zločina, objavio je *Izvještaj o slučaju Srebrenica*, u kojem se, pored ostalog, tvrdi: “Broj bosanskih muslimanskih vojnika koji su pogubljeni od strane bosanskih Srba iz lične osvete i prostog nepoznavanja međunarodnog prava vjerovatno ne bi bio veći od 100.”⁹⁹

Međutim, pritisak porodica žrtava, tužbe koje su podnijeli Domu za ljudska prava Bosne i Hercegovine, nazvane slučaj *Selimović i dr.*, kao i presude ovoga Doma rezultirali su većim pritiskom Visokog predstavnika na vlasti RS-a da formiraju ozbiljnu komisiju koja će se pozabaviti “događajima u i oko Srebrenice”. Potom je Vlada RS-a formirala Komisiju za Srebrenicu kao privremeno radno tijelo sa sedam članova, od kojih je Vlada RS-a imenovala pet, dok je visoki predstavnik imenovao dva člana: predstavnika “međunarodne zajednice” Gordona Bakona i univerzitetskog profesora Smaila

⁹⁸ Chollet, 2007: 31. Također, u vezi s ovim pogledati knjigu bivše glasnogovornice ICTY: Hartmann, 2015, posebno poglavlje: Tri velike sile postižu tajni dogovor: 48-63. O odgovornosti Velike Britanije u vezi sa Srebrenicom, vidi: Hodge, 2007: 225-265.

⁹⁹ Trifunovic, 2002: 34; Nettelfield-Wagner, 2015: 266-267.

Čekića iz Sarajeva. Ured Visokog predstavnika (OHR) i ICTY dobili su status posmatrača.¹⁰⁰

Rezultati rada navedene komisije vrlo su korisni u pogledu sastavljanja popisa žrtava, jer je kreirana baza podataka u kojoj su komparirani podaci iz više izvora saznanja, kao i u pogledu utvrđivanja i rekonstruisanja učešća srpskih vojnih i policijskih jedinica u napadima na Srebrenicu i u zločinima koje su počinili nakon pada enklave.¹⁰¹ Premda u izvještaju Komisije zločini u Srebrenici nisu okvalifikovani kao genocid, osim u dijelu kada se govori o presudi Radislavu Krstiću, rezultati njenog rada izuzetno su važni zbog, na primjer, otkrića nove 32, do tada nepoznate lokacije masovnih grobnica, od kojih su četiri grobnice bile primarnog karaktera.¹⁰²

Nakon završetka rada, kao i objavljivanja Dodatka Izvještaju, uslijedilo je prihvatanje i usvajanje izvještaja Komisije od strane Vlade RS, kao i javno obraćanje tadašnjeg predsjednika RS-a Dragana Čavića koji je, pored ostaloga, istaknuo kako je “ovih 9 dana jula srebreničke tragedije crna stranica istorije srpskog naroda. Učesnici ovog zločina ne mogu se opravdati nikome i ni sa čim”. Ovim Čavićevim priznanjem su, kako to smatraju Lada Nettelfield i Sarah Wagner, autorice knjige *Srebrenica nakon genocida*, “konačno učinjeni stidljivi koraci ka prihvatanju Srebrenice”.¹⁰³

Političke posljedice koje je Dragan Čavić snosio nakon prihvatanja ovog izvještaja i medijskog priznanja dovoljno govore o (ne)spremnosti političkih elita u RS-u za suočavanje sa Srebrenicom. Sedam godina nakon objave rezultata rada ove Komisije, u izdanju “nevladine organizacije” *Istorijski projekat Srebrenica*, sa sjedištem u Holandiji, u čijem je finansiranju, dobrim dijelom sudjelovala i Vlada RS-a, ocijenjeno je da Izvještaj Komisije “predstavlja jedinstven spomenik izdaji, kukavičluku, podlosti, poltronstvu i beščašću srpskih političara”.¹⁰⁴

Dakle, kao sračunati odgovor na brojne dokaze koje generiraju sudovi i komisije o nestalim osobama, sve je intenzivnije nastojanje elita u Republici Srpskoj i Srbiji da minimiziraju zločine koji su se desili u Srebrenici, slijedeći

¹⁰⁰ Izvještaj ili dijelovi izvještaja Komisije objavljeni su u: Biserko, 2005: 784-811; Čekić, 2012: 672-693. Također vidi: Topić, 2005.

¹⁰¹ U genocidu u sigurnoj zoni UN-a Srebrenice i oko nje “jula 1995, učestvovalo je (po raznim osnovama i na različite načine), prema istraživanjima Vlade Republike Srpske, preko 25.000 ljudi” (Čekić, 2012: 25).

¹⁰² Vlada RS, Radna grupa za sprovođenje zaključaka iz konačnog Izvještaja Komisije za istraživanje događaja u i oko Srebrenice od 10–19. jula 1995. godine, Izvještaj, Banja Luka, 30. 3. 2005. i Dopuna izvještaja, Banja Luka, 30. 9. 1995; Čekić, 2012: 691, 809-811.

¹⁰³ Nettelfield i Wagner, 2015: 253-255.

¹⁰⁴ Karganović i Škrbić, 2018: 5.

dosljedno obrazac direktnog poricanja genocida. Pravi primjer za ove aktivnosti predstavlja vrlo obimna izdavačka djelatnost u okviru spomenute organizacije Istorijski projekat Srebrenica, na čelu sa Stefanom Karganovićem, kao i Instituta za istraživanje srpskih stradanja u XX veku, na čelu s Milivojem Ivaniševićem, organizacija koje imaju za cilj negiranje genocida.

Uvidom u popriličan broj publikacija izašlih iz pera ovih dviju organizacija,¹⁰⁵ zaključili smo da su one zasnovane na vrlo neozbiljnim i neutemeljenim aktivnostima, zbog čega njihov rad nemamo ambicije analizirati u ovom radu.

Pitanju negiranja genocida u Srebrenici, autori *Istorije Republike Srpske* pristupaju znatno opreznije i mudrije u poređenju sa spomenute dvije organizacije. U uopćenoj interpretaciji “devet dana pakla”, kako je to Sud u predmetu Krstić konstatovao,¹⁰⁶ autori priznaju postojanje masovnih grobnica, njihovo premještanje s ciljem prikriivanja žrtava, strijeljanje vojnika i civila koji su “zatečeni u Srebrenici”, uz konstataciju da je “veliki broj njih”, misleći pri tomu na “vojnike i civile”, “poginuo (...) u sukobu sa srpskom vojskom”.¹⁰⁷

Ne prihvataju termin genocid, čak ni kada se referiraju na obrazloženje presude Međunarodnog suda u Hagu, te umjesto teksta navedenog u dispozitivu presude, u kojemu se navodi kako je Srbija odgovorna jer je “prekršila obavezu sprečavanja genocida prema Konvenciji o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida”,¹⁰⁸ autori *Istorije Republike Srpske* parafriziraju taj dio iz presude, navodeći kako Srbija “nije preduzela sve što je bilo u njenoj moći da zločin spriječi”.¹⁰⁹ Logore organizovane u Srbiji za Srebreničane koji su nastojali potražiti spas preko Drine¹¹⁰ autori poistovjećuju sa smještajem koji su, prema njima, vlasti Srbije organizovale sa ciljem prihvatanja “nekoliko stotina bošnjačkih vojnika i civila”.¹¹¹

Navedene, “naručene” historije, koje imaju za cilj Republiku Srpsku prikazati kao jednu zemlju s višemilenijskim kontinuitetom i vrlo bogatim

¹⁰⁵ Institut za istraživanje srpskih stradanja u XX veku: <http://www.serb-victims.org/>; Istorijski projekat Srebrenica: <http://srebrenica-project.org/>.

¹⁰⁶ ICTY, 2001: par. 2.

¹⁰⁷ “Više od deset hiljada vojnika i civila pokušalo je da se probije ka položajima bošnjačke vojske. U sukobu sa srpskom vojskom poginuo je veliki broj njih. Zarobljeni, uglavnom muškarci, vojnici i civili koji su zatečeni u Srebrenici, streljani su tokom narednih dana. Srpske vlasti su kasnije godinama tvrdile da se zločin nije dogodio, a masovne grobnice premještane su kako bi se žrtve prikriale.” (Antić i Kecmanović, 2016: 329).

¹⁰⁸ Presuda Međunarodnog suda, Hag, Dispozitiv, par. 471.

¹⁰⁹ Antić i Kecmanović, 2016: 330.

¹¹⁰ Šljivovica i Mitrovo Polje su dva logora u Srbiji u kojima je bilo zatočeno nekoliko stotina Bošnjaka iz Srebrenice i Žepe u periodu od augusta 1995. do aprila 1996. godine. Više u: Žanić, 2016.

¹¹¹ Antić i Kecmanović, 2016: 330.

historijskim korijenima, ili pak veličati lik i djelo ratnog zločinca generala Ratka Mladića, nastojale su pokazati kako su za zločine u Srebrenici postojali razlozi koje pronalaze u “istorijskoj pozadini i mržnji”¹¹² te da su oni bili rezultat “osvete” za “sve što se dešavalo u Podrinju od proleća 1992. godine do tog trenutka”.¹¹³

Iako se u uvodu knjige *General Mladić i Vojska Republike Srpske* autor ograđuje od toga da ona namjerava služiti kao “odgovor na hašku presudu generalu Mladiću”,¹¹⁴ knjiga upravo predstavlja pokušaj da se za svaki zločin koji su počinile srpske snage nađe opravdanje ili da se “okrivi muslimanska strana”, da se ignorišu činjenice utvrđene u prethodnim presudama i u samoj, premda još uvijek nepravosnažnoj, presudi Mladiću, te da se Mladićevo lik i djelo predstave u najboljem mogućem svjetlu. Također, knjiga tendenciozno koristi samo izvore saznanja i literaturu koja ide u prilog tezi autora, dok je cijela plejada dokumenata koji bi mogli na bilo koji način diskreditovati Mladića stavljena pod tepih i vješto zaobiđena od strane autora, kao da ti dokumenti ne postoje, premda je sam Dimitrijević bio dobro upoznat s njihovim sadržajem. Sukladno svojoj misiji, autor plasira teze koje se odnose na “žrtvovanje Srebrenice” od strane “Vlade u Sarajevu”, kao i na “iznenadni pad Srebrenice”, u kojima isključuje bilo kakvu mogućnost prethodne namjere srpskih snaga o zauzimanju enklave ili zločinima koji su potom uslijedili, prikazujući ih kao “spontane” i “slučajne” događaje.¹¹⁵

Izveštaj generalnog sekretara iz 1999. godine, izrađen na zahtjev Generalne skupštine UN-a, trebao bi biti odgovor na vrlo često postavljana pitanja Vladi Republike Bosne i Hercegovine u pogledu odgovornosti za pad Srebrenice,¹¹⁶ o čemu je početkom augusta 1996. godine bila organizovana i parlamentarna debata.¹¹⁷ U nastojanju da opravda neuspjelu i vrlo simbolično

¹¹² “Pored istorijske pozadine i mržnje koja je u Podrinju izbijala još od vremena osmanske vlasti, te zločina nad Srbima u Prvom i Drugom svjetskom ratu, građanski rat u Bosni i Hercegovini donio je manipulaciju patnjama i žrtvama u cilju ratnog uspjeha.” (Antić i Kecmanović, 2016: 333).

¹¹³ “Sve što se dešavalo u Podrinju od proleća 1992. do tog trenutka i nebrojeni zločini koje su počinile snage Armije BiH bez sumnje su učvrstile generala Mladića u odluci da ima manje milosti prema njima.” (Dimitrijević, 2019: 352).

¹¹⁴ “Ovu studiju ne treba čitati kao odgovor na hašku presudu generalu Mladiću, niti to ona namerava da bude. Ona nije ni apologija, ni kritika generala Mladića i Vojske Republike Srpske. Studija je pokušaj da se generalov životni i ratni put hronološki zaokruži i stavi u kontekst komandovanja VRS i ratnih događaja u Bosni. Sve to na širokoj bazi konsultovanih izvora i tako ponudi javnosti svojevrsan presek saznanja o čoveku koji i dalje privlači pažnju na bivšem jugoslavenskom prostoru.” (Dimitrijević, 2019: 9).

¹¹⁵ Dimitrijević, 2019: 336-360.

¹¹⁶ Izveštaj generalnog sekretara UN-a, 2000: 484-487.

¹¹⁷ O debati u Parlamentu Bosne i Hercegovine od 1. augusta 1996, koja se odnosila na pad Srebrenice, vidi više: Bougarel, 2012: Chapter 6, 104-130.

izvedenu akciju *Plavi mač*, kao i vrlo jasne naznake da trupe UNPROFOR-a nemaju mandat braniti sigurne zone, novoimenovani mirovni posrednik Evropske unije za bivšu Jugoslaviju, u memoarima koje je objavio nekoliko godina nakon završetka rata u Bosni, jasno optužuje odbrambene snage Srebrenice, zbog toga što “one nisu odbranile enklavu”.¹¹⁸ Ove teze i teorije zavjere nastavljene su i u narednom periodu, a jedan broj autora, u nastojanju da potkrijepi ove tvrdnje, često citira Bildta. David Gibs, kojega je istraživač genocida Marko Attila Hoare svrstao u negatore genocida,¹¹⁹ također citira Bildta, u nastojanju da umani odgovornost srpske strane za zločine u Srebrenici i da prebaci odgovornost na Bosansku vladu: “Bosanske vlasti nisu uložile nikakav napor da zaštite grad i činilo se da ih ne interesuje to što će on biti osvojen. Pregovarač EU Karl Bilt svedoči da bosanske snage, koje su trebale da štite Srebrenicu nisu pružale nikakav otpor. Kasnije je postalo jasno da im je iz Sarajeva naređeno da ne brane Srebrenicu.”¹²⁰

Knjiga *Armija Republike Bosne i Hercegovine: Nastanak, razvoj i odbrana zemlje* daje odgovore na brojna pitanja koja se odnose na suštinske probleme koji su zadesili ovu izolovanu enklavu u vezi s organizacijom “odbrambenih snaga” nakon što je Srebrenica proglašena za sigurnu i demilitarizovanu zonu.¹²¹

Autori *Istorije Republike Srpske* u jednom dijelu knjige ipak se referiraju na “rezultate istraživanja” *Istorijskog projekta Srebrenica*, prema kojima “za samo 1.200 slučajeva postoje validni forenzički dokazi da se radilo o ubistvu”,¹²² čime, na indirektan način, nastoje umanjiti razmjere počinjenih zločina i minimizirati broj ubijenih, suprotstavljajući ga brojkama od “7.000–8.000 hiljada streljanih”, uz tvrdnju da se “licitiralo [se] brojem ubijenih”.

U Memorijalnom centru Potočari zabilježen je broj od 8.372 žrtve genocida u Srebrenici, na osnovu kojih podataka je, povodom obilježavanja dvadesete godišnjice genocida, objavljen puni identitet žrtava u *Specijalu Dnevnog*

¹¹⁸ Bilt, 1999: 98.

¹¹⁹ Hoare, 2017: 241-247; 271-308.

¹²⁰ Gibs, 2010: 261.

¹²¹ “I pored poduzetih napora Generalštaba ARBiH i komande 2. korpusa da se ojačaju odbrambene mogućnosti 28. D. KoV, jedinice Armije i strukture vlasti u Srebrenici nespremno su i neorganizovano dočekale ofanzivu srpskog agresora. Zbog statusa Srebrenice kao sigurnosne i zaštićene zone UN-a organi vlasti su očekivali zaštitu Srebrenice od institucija međunarodne zajednice i međunarodnih mirovnih snaga. Mada su u sastavu 28. d. KoV bile četiri brigade, to ipak nije bila garancija za uspješnu odbranu jer su jedinice Armije od 8. maja 1993. godine samo ‘vegetirale’, a zbog statusa Srebrenice nisu mogle provoditi obuku ni održavati potrebni nivo rukovođenja i komandovanja.” (Delić, 2007: 153-170; v. još: Šadinlija, 2018: 701-708).

¹²² Antić i Kecmanović, 2016: 330.

avaza pod naslovom “Pamtiš li Srebrenicu?”¹²³ Od tog broja, do sada, zaključno sa dženazom od 11. jula 2019. godine, ukopane su 6.643 žrtve.¹²⁴

U izvještajima demografskih vještaka Tužilaštva sa suđenja pred ICTY-em, o vještačenjima u predmetima general Krstić (IT-98-33) i Vujadin Popović i dr. (IT-05-88), navodi se kako je njihova procjena niža nego “često navođeni raspon od 8.000–10.000 ubijenih osoba, koji može biti i tačan, ali za kojim mi smatramo da nema dovoljno dokaza”. Navedeni demografi kao minimalnu procjenu uzeli su broj 7.475, uz konstataciju da je “stvarni broj ubijenih i nestalih vjerovatno veći” od spomenutog broja. Neovisno o rezultatima istraživanja demografa ICTY-a, i MKCK je također, otprilike u isto vrijeme, objavio brojku od 7.399.¹²⁵ U izvještaju Komisije za Srebrenicu iz 2004. godine navodi se kako su oni prihvatili bazu ICMP-a kao najtačniju, jer je popis žrtava sačinjen u okviru “ICMP programa prikupljanja uzoraka krvi za DNK analizu od članova porodica nestalih”. Također, u izvještaju Komisije je konstatovano da broj od 7.779 lica “nažalost nije konačan budući da ICMP još uvijek prikuplja uzorke krvi i podatke, od porodica stradalih koje trenutno žive u zemljama EU. Nesporno je, dakle da će se nakon okončanja pomenu-tog projekta ICMP, povećati broj lica za kojima se još uvijek traga.”

Genocid nad najmlađom populacijom u enklavi također je bio predmetom posebnih istraživanja, u kojima se, na osnovu spomenutih popisa žrtava vezanih za Srebrenicu, izdvajaju i djeca ubijena prije i nakon pada Srebrenice.¹²⁶

Istraživačko-dokumentacioni centar je 2012. godine priredio *Bosansku knjigu mrtvih* u kojoj je objavio poimenične popise žrtava za sve bosansko-hercegovačke općine, u skladu s popisom stanovništva i teritorijalnom organizacijom države po popisu stanovništva iz 1991. godine. U knjizi se navodi da je tokom jula 1995. godine “stradalo ukupno 8.331 lice”, koje se može dovesti u vezu s padom Srebrenice. Autor također navodi da je, od spomenutog broja, 5.113 žrtava bilo iz Srebrenice, 1.766 iz Bratunca, 900 iz Vlasenice, 437 iz Zvornika i 115 iz Rogatice / Žepe.¹²⁷

Organizacija demobilisanih boraca Općine Srebrenica 2002. godine publikovala je knjigu *Žrtve srebreničke apokalipse*, u okviru koje je objavljen “Spisak poginulih i nestalih osoba u Srebrenici”. Na spisku se nalazi poimenični popis 12.089 žrtava.¹²⁸ Iako priređivači knjige nisu prethodno ponudili

¹²³ Spisak 8.372 žrtve genocida, u: Vele, 2015: 1-32

¹²⁴ AA, 2019.

¹²⁵ Tabo, 2009: 498.

¹²⁶ Mastalić-Košuta, 2011.

¹²⁷ Tokača, 2012: 173-174.

¹²⁸ Mihrović, Salihović i Kržalić 2002: 167-463.

nikakvo metodološko objašnjenje navedenog spiska, sam identitet žrtava, uz podatke o datumu i mjestu rođenja, kao i datumu i mjestu “nestanka”, govore nam da se radilo o žrtvama koje su ubijene / nestale u periodu od 1992. do 1995. godine, a na spisku se nalaze i pojedine žrtve ubijene u drugim gradovima Podrinja koje su, prema procjenama članova Udruženja, imale određenu vrstu poveznice sa Srebrenicom, te su ih zbog toga uvrstili u spisak. Spomenuti popis koristan je za analizu i pretraživanja žrtava iz određenih zasjeda ili masakra, naprimjer od 12. aprila 1993. godine, na način da se izdvoje sve žrtve od tog datuma te da se, uz dalje provjere s drugim izvorima, može imati približno tačan broj i identitet žrtava koje se odnose na određene masovne zločine. Budući da je dostupno vrlo malo primarnih izvora (posebno bolnička dokumentacija), navedeni popis može poslužiti kao polazna osnova za dalji kontakt s porodicama žrtava.

U izdavaštvu Instituta za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 2010. godine objavljena je knjiga *Masovne grobnice u Bosni i Hercegovini: Sigurna zona Ujedinjenih nacija Srebrenica*, u kojoj su prezentovani rezultati istraživanja nastali na osnovu podataka o masovnim grobnicama ekshumiranim zaključno s 31. decembrom 2009. godine. Nakon suštinskih obrazloženja rekonstrukcije događaja koji se odnose na “Genocid nad Bošnjacima u Srebrenici – sigurnoj zoni Ujedinjenih nacija”, kao i neophodnih definicija o klasifikaciji, tipologizaciji i ekshumacijama masovnih grobnica, autori detaljno i temeljito obrađuju masovne grobnice na području devet općina u Bosni i Hercegovini, kao i masovne grobnice na području Republike Srbije, u kojima su se nalazili posmrtni ostaci žrtava iz Srebrenice ubijeni nakon 11. jula 1995. godine.

U knjizi su objavljene karte masovnih grobnica za svaku općinu pojedinačno, kao i karta za svaku masovnu grobnicu pojedinačno, uz precizne koordinate njihovih lokacija, broj i identitet žrtava, podaci o datumu i mjestu njihova nestanka, kao i sve druge pojedinosti koje se odnose na ukupno 133 masovne grobnice obrađene u navedenoj studiji. Na osnovu spomenutih analiza, autori su došli do zaključka da se na području općine Zvornik nalazi najveći broj masovnih i površinskih masovnih grobnica (51), a potom slijede Bratunac (40), Srebrenica (17), Vlasenica (9), Vlasenica – Milići (7), Šekovići (2), Kalesija (3), Osmaci (1), Trnovo – Sarajevo (1) i Republika Srbija: rijeke Drina i Sava (2). Posmrtni ostaci žrtava prekopavani su iz primarnih masovnih grobnica, odakle su dislocirani na nepristupačne terene koji su znatno udaljeni od primarne lokacije pogubljenja, te su na taj način nastajale masovne grobnice sekundarnog, pa čak i tercijarnog karaktera. Autori navedene

studije također su prezentirali kvantitativni odnos primarnih i sekundarnih masovnih grobnica te su zaključili da su se, od ukupno 133, na 96 lokacija nalazile masovne grobnice primarnog karaktera, a na 37 lokacija masovne grobnice sekundarnog karaktera.¹²⁹ Budući da je, u odnosu na 2010. godinu, pronađen znatan broj novih masovnih grobnica, smatramo kako bi bilo dobro da se napravi novo, prošireno izdanje spomenute studije u kojoj bi bili sadržani novi podaci o ekshumiranim žrtvama i lokalitetima masovnih grobnica.

Izgradnjom Memorijalnog centra Potočari, organizovanim obilascima mjesta na kojima su počinjene masovne egzekucije Bošnjaka sedam dana od pada Srebrenice te već tradicionalno organizovanje Marša mira neka su od pitanja kojima se bavila knjiga autorica Lare J. Nettelfield i Sarah E. Wagner *Srebrenica nakon genocida*. Učestvujući na gotovo svakom od redovnih sastanaka, mjesečnim protestima, javnim demonstracijama, skupovima u Memorijalnom centru te brojnim lokalnim događajima i konferencijama, prateći žene u obilascima stratišta čiji su očevi, muževi, sinovi, braća, rođaci beskrupulozno ubijeni tokom genocida u Srebrenici, autorice su značajno rasvijetlile goruće probleme s kojima se susreću preživjele žrtve genocida. Prikazujući svakodnevni život u Srebrenici, ukazuju na niz problema s kojima se suočavaju srebrenički povratnici, kao što su nezaposlenost, zdravstveno osiguranje i obrazovanje. Obilazak jednog od šest mjesta egzekucije Bošnjaka nakon pada Srebrenice, Doma kulture Pilica, gdje je za svega nekoliko sati 16. jula 1995. ubijeno preko 500 Bošnjaka iz Srebrenice, ostavio je poseban dojam na autorice ove knjige. Naime, ispred zapuštenog Doma kulture u Pilici, nalazi se veliki krst i spomenik posvećen 24 vojnika RS, mještanima Pilice, koji su umrli u periodu 1992–1995. Dakle, spomenik je posvećen jednom sasvim drugačijem narativu, što u potpunosti objašnjava apsurd i aroganciju sve češće prakse pokušaja brisanja i potiskivanja najsramnijih zločina te njihovog izjednačavanja s nepostojećim i izmišljenim zločinima. Autorice konstatuju kako ovaj i još nekoliko drugih sličnih primjera daju jasnu, uvredljivu i uznemirujuću poruku žrtvama genocida i povratnicima kako za njih u manjem bosanskohercegovačkom entitetu nema mjesta. U knjizi je dat poseban značaj pojedincima koji su preživjeli srebreničke masakre, smatrajući ih najupečatljivijim primjerima svjedočenja i “reprezentativni(m) glas(om) preko 8000 ljudi”. Autorice analiziraju djelovanje bošnjačke dijaspore u zapadnoj Evropi i SAD, kao i zajednice u kojima su naseljeni veterani VRS-a, koji su se našli pod “lupom istražnih organa SAD-a”. Posebna pažnja u studiji

¹²⁹ Čekić, Arnaut-Haseljić i Macić, 2010: 656-657.

je usmjerena na predstavljanje vrlo značajnih podataka o procesuiranju i epilogima ovih postupaka.¹³⁰ Ova knjiga predstavlja vrlo važan doprinos prezentaciji suštinskih problema s kojima se suočavaju preživjeli nakon genocida u Srebrenici, a pored metode intervjua i usmene historije, činjenica da je studija zasnovana na analizi velikog broja dokumenata korištenih u sudskim procesima daje joj dodatnu dozu ozbiljnosti i vjerodostojnosti.

Knjiga *Prazninu ostaviti iza nas. Istorija žena Srebrenice* autorice Selme Leydesdorff, profesorice na Univerzitetu u Amsterdamu, napisana je isključivo na osnovu metoda usmene historije, kroz intervjue sa ženama, majkama, sestrama, kćerkama i suprugama kojima su ubijeni njihovi muški članovi porodice. Pored potresnih svjedočenja preživjelih, u jednom dijelu knjige autorica govori i o "počasnoj krivici" Holandije, uz konstataciju da je dodjela medalja pripadnicima Holandskog bataljona "šamar ženama koje su u ovoj knjizi ispričale svoju priču. (...) To je bio i šamar onim Holanđanima koji na sebe preuzimaju tu moralnu odgovornost i koji žele da uspostave dijalog."¹³¹ Autorica u knjizi objavljuje svoju korespondenciju s predstavnicima NIOD-a, u vezi s dokumentacijom, posebno intervjui sa ženama koje su istraživači ovoga Instituta obavili za potrebe pisanja prethodno spomenutog izvještaja o Srebrenici, objavljenog 2002. godine.¹³² Na osnovu sjećanja i subjektivnih iskustava žena autorica je nastojala ispričati priču o Srebrenici, a uz kritiku odnosa Holandije prema preživjelim, knjiga šalje poruku Holandskoj vladi i društvu o neophodnosti javnih debata o preispitivanju holandske odgovornosti za pad Srebrenice.

U znak sjećanja na genocid u Srebrenici, u Bosni i Hercegovini i svijetu organizuju se brojne naučne konferencije, čiji rezultat obično budu objavljeni zbornici radova koji za temu imaju Srebrenicu.¹³³ Pravници, sociolozi, socijalni radnici, socijalni antropolozi, forenzičari, politolozi, književnici i stručnjaci iz drugih naučnih i stručnih disciplina dominiraju u navedenim zbornicima. Historičara je ponajmanje zastupljeno u autorstvu spomenutih zbornika. Sudionici i svjedoci pada enklave, politički i društveni aktivisti toga doba, kao i predstavnici udruženja i nevladinih organizacija koje se bave prikupljanjem, analizom i publikovanjem dokumentacije iz perioda 1990-ih godina, također su bili učesnicima navedenih konferencija.

¹³⁰ Nettelfield i Wagner, 2015; v. i prikaz ove knjige: Karović-Babić, 2015.

¹³¹ Leydesdorff, 2009: 399; v. i prikaz: Omerčić, 2010.

¹³² Leydesdorff, 2009: 405-409.

¹³³ Kreso, 2011; Bečirović i Džananović, 2016.

U izdavaštvu JU Zavoda za zaštitu i korištenje kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Tuzlanskog kantona od 2012. godine pokrenut je časopis *Monumenta Srebrenica*, koji se bavi temama vezanim za Srebrenicu i Podrinje. Časopis je interdisciplinarnog karaktera te kvalitet i ozbiljnost radova zavise od autora i same naučne oblasti iz koje oni dolaze. U časopisu uglavnom dominiraju teme iz historije Srebrenice, s posebnim osvrtom na period 1992–1995. godine, kao i na teme iz Drugog svjetskog rata, na analizu sudskih presuda i negiranje genocida.¹³⁴ Također, u vezi sa Srebrenicom usvojene su brojne rezolucije o priznavanju genocida,¹³⁵ napisani romani,¹³⁶ napravljene interaktivne mape,¹³⁷ izložbe,¹³⁸ snimljeni su dokumentarni filmovi¹³⁹ i načinjeno niz drugih aktivnosti koje za temu imaju sjećanje na genocid u Srebrenici.

Zaključak

Postoje brojni radovi koji se bave istraživanjem genocida u Srebrenici, kao i radovi koji se bave njegovim negiranjem. Uvidom u veliki broj publikacija koje se odnose na navedene teme, postavlja se pitanje da li kvantitet preovladava nad kvalitetom i koliko su istraživanja o genocidu u Srebrenici zasnovana na naučnim metodama, a koliko na proizvoljnoj interpretaciji historijskih događaja. U radu smo predstavili pregled velikog broja objavljenih radova, uz poseban naglasak na detaljnijoj analizi radova historičara, kao i objavljenih historijskih izvora.

Mnogi procesi pred nacionalnim i međunarodnim sudovima vođeni su protiv pojedinaca osumnjičenih za zločine protiv čovječnosti i međunarodnog prava, uključujući i zločin genocida počinjen u Srebrenici i oko nje u periodu od 10. do 19. jula 1995. godine. Detaljne opise masovnih egzekucija, uz podatke o broju žrtava, forenzičke dokaze, masovne grobnice primarnog, sekundarnog i tercijarnog karaktera, možemo pronaći u presudama izrečenim u navedenim procesima. Značaj ovih presuda za historiografiju o genocidu u Srebrenici je nemjerljiv. One predstavljaju važan historijski izvor i polaznu osnovu za svaka dalja istraživanja. Dokumenti u posjedu ICTY-a koji su korišteni u navedenim procesima dostupni su u elektronskoj bazi podataka Tribunala i također su jako značajni za historijsku nauku.

U presudama je data detaljna rekonstrukcija “devet dana pakla”, kako su sudije okarakterisale period poslije pada Srebrenice. Pitanje zastupljenosti ranijih perioda u historiografiji, koje se odnosi na vrlo dinamična zbivanja unutar Srebrenice tokom 1992, 1993. i 1994. godine, također je bilo razmatrano u radu. U javnom diskursu o genocidu u Srebrenici potpuno dominiraju

¹³⁴ Zavod za zaštitu i korištenje kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Tuzlanskog kantona, Izdavaštvo, *Monumenta Srebrenica*: <https://www.bastina.ba/index.php/izdavastvo/monumenta-srebrenica>.

¹³⁵ Šehić, 2016: 238-243.

¹³⁶ Taljić, 2002; Suljagić, 2005; Dautbašić et al., 2008; Nuhanović, 2015; Rondić, 2015; Hasanović, 2016; Avdić, 2016.

¹³⁷ Srebrenica Mapping Genocide: <https://www.srebrenica-mappinggenocide.com/en/info/>.

¹³⁸ npr. v.: Samarah, 2005; Arhiv TK, 2018; Dizdar, 2018.

¹³⁹ Bosna muslim – media, Dossier: Srebrenica genocide: <https://bosnamuslimmedia.wordpress.com/2011/07/10/dossier-srebrenica-genocide/>.

teme iz jula 1995, na osnovu čega se može steći dojam da je zapostavljen period koji je prethodio padu enklave. Ipak, nakon detaljne analize svega što je napisano o Srebrenici, došli smo do zaključka da historiografija i objavljeni historijski izvori o spomenutim periodima nimalo nisu oskudni u odnosu na naš prvobitni dojam. Okolnosti pod kojima su srpske snage potpomognute JNA (kasnije Vojskom Jugoslavije) okupirale općine koje okružuju Srebrenicu u proljeće 1992. godine, aprilsko-majska zbivanja u području Srebrenice i privremena okupacija ovog područja, organizacija civilnih i vojnih struktura vlasti, rađanje “pokreta otpora”, obnova lokalne vlasti, formiranje ratne bolnice, izbjeglice, granatiranje, zločini nad civilima u zasjedama, ubistva od mina, operacije srpskih snaga uz učešće Užičkog korpusa, aviobombardovanje enklave, vojne akcije poduzete od strane Oružanih snaga Subregije Srebrenica iz enklave prema srpskim selima, bitke za hranu, preživljavanje, operacija *Padobran*, okolnosti u kojima je formirana sigurna zona UN-a Srebrenica, teme su koje ne dominiraju toliko u javnom diskursu u odnosu na 1995. godinu i pad enklave. Ipak, zastupljenost ovih tema u historiografiji ne može se zanemariti kao što se to na prvi pogled čini.

U nastojanju da odgovorimo na pitanje koliko je prva presuda ICTY-a za genocid u Srebrenici u predmetu Radislav Krstić (2001) utjecala na historiografiju, bavili smo se analizom publikacija i objavljenih izvora za period prije i poslije izricanja navedene presude. Došli smo do zaključka da poštovanje pitanja same pravne kvalifikacije zločina zavisi od volje pojedinca i moralne odgovornosti istraživača u odnosu na sudski utvrđene činjenice. Termin genocid često se svjesno izbjegavao. Umjesto njega korišteni su pojedini pravno nedefinisani termini poput *horora* ili *barbarskog zločina*, kao i termini koji se mogu okvalifikovati kao zločini protiv čovječnosti ili ratni zločini kao što je *masovno ubistvo*.

Krivnja i odgovornost za pad Srebrenice proganjala je Holandsku vladu, kao i pojedine stalne članice Vijeća sigurnosti UN-a, koje su imale trupe na terenu te su, u tom pogledu, od strane generalnog sekretara UN-a, Francuske parlamentarne misije i Holandskog instituta za ratnu dokumentaciju provedena detaljna istraživanja na osnovu velikog broja primarnih izvora, kao i obavljenih intervjua s glavnim sudionicima iz političkog života navedenih zemalja, te predstavnicima UNPROFOR-a, UNPF-a i civilnih struktura u Ujedinjenim nacijama. Kao rezultat navedenih istraživanja objavljeni su izvještaji o padu Srebrenice, u kojima se, na nekoliko hiljada stranica teksta, detaljno obrazlaže kontekst zbivanja u Srebrenici, uz rekonstrukciju pojedinih događaja koji se analiziraju iz sata u sat, ali na pitanje ko je odgovoran za pad Srebrenice navedeni izvještaji nisu dali odgovor.

Pravnici, sociolozi, socijalni radnici, socijalni antropolozi, forenzičari, politolozi, književnici i istraživači brojnih drugih naučnih i stručnih disciplina bave se pitanjem genocida u Srebrenici. Evidentno je da su na listi istraživača o ovoj temi ponajmanje zastupljeni historičari koji, u iščekivanju odmaka vremenske distance, prepuštaju kormilo drugim naučnim disciplinama da se bave ovim “osjetljivim” pitanjima. Premda u mnoštvu publikacija o genocidu u Srebrenici dominira interdisciplinarni pristup, u ovom radu uglavnom smo se fokusirali na analizu radova historičara, kao i na radove nehistoričara u kojima su, hronološkim slijedom, zastupljeni bitni segmenti razmatranja pojedinih događaja u Srebrenici prije i poslije genocida.

Postoje i historičari koji, s ciljem negiranja genocida u Srebrenici, svjesno zanemaruju glavne principe historijske nauke i elementarno znanje koje je svaki student historije morao steći, primjenjujući selektivni pristup dokumentima i historijskim izvorima. Pri tomu, pojedini historičari tendenciozno koriste samo izvore saznanja i literaturu koja im ide u prilog, dok cijelu plejadu dokumenata koji bi na bilo koji način mogli diskreditovati pitanje postojanja Republike Srpske vješto zaobilaze jer ti dokumenti nisu u skladu s njihovim unaprijed

postavljenim tezama. “Naručene” historije koje imaju za cilj Republiku Srpsku prikazati kao jednu zemlju s višemilenijskim kontinuitetom i vrlo bogatim historijskim korijenima, ili pak veličati lik i djelo ratnog zločinca generala Ratka Mladića, nastojale su pokazati kako su za zločine u Srebrenici postojali razlozi koje pronalaze u “istorijskoj pozadini i mržnji”, te da su oni bili rezultat “osvete”, uz ignorisanje činjenica utvrđenih u pravosnažnim presudama koje su tretirale pitanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava počinjenih u Srebrenici. Ipak, u odnosu na vrlo neozbiljne i neutemeljene aktivnosti organizacija koje imaju za cilj negirati genocid (*Istorijski projekat Srebrenica* i *Institut za istraživanje srpskih stradanja u XX veku*), uz sramno vrijeđanje digniteta žrtava, ocijenili smo da historičari ovom pitanju pristupaju znatno opreznije i mudrije.

Organizovani pokušaji stvaranja nove historiografije koja nije zasnovana na naučnim metodama nesumnjivo ukazuju na vrlo zbujujuće historijske narative, poput poricanja genocida i sudski utvrđenih činjenica, koje historiografija ostavlja u naslijeđe novim generacijama.

Historiography and historical sources on genocide in Srebrenica

Conclusion

There are numerous papers dealing with research of genocide in Srebrenica, as well as papers dealing with denial of it. An insight into a number of publications related to these topics raises the question of whether quantity prevails over quality and how much research on genocide in Srebrenica is based on scientific methods and how much on the arbitrary interpretation of historical events. This paper presents an overview of a large number of published works, with particular emphasis on a more detailed analysis of the work of historians as well as published historical sources.

Many trials before national and international courts have been conducted against individuals charged with crimes against humanity and international law, including the crime of genocide committed in and around Srebrenica from 10-19. July 1995. Detailed descriptions of mass executions, with data on the number of victims, forensic evidence, mass graves of primary, secondary and tertiary character, can be found in the verdicts rendered in the above-mentioned court processes. The significance of these judgments for the historiography of the Srebrenica genocide is immeasurable. They represent an important historical source and a starting point for any further research. The documents in the possession of the ICTY, which were used in the above processes, are available in the Tribunal’s electronic database and are also very significant for historical science.

The verdicts gave a detailed reconstruction of the “nine days of hell,” as judges characterized the period after the fall of Srebrenica. The question of representation of earlier periods in historiography, relating to very dynamic developments within Srebrenica during 1992, 1993 and 1994, is also discussed in the paper. Public discourse on the Srebrenica genocide is completely dominated by topics from July 1995, which gives the impression that the period preceding the fall of the enclave is neglected. However, after a detailed analysis of all that

has been written about Srebrenica, we have come to the conclusion that historiography and published historical sources about the aforementioned periods are not at all scarce compared to our original impression. Circumstances under which Serb forces, assisted by the JNA (later the Yugoslav Army), occupied the municipalities surrounding Srebrenica in the spring of 1992, the April-May events in the Srebrenica area and the temporary occupation of the area, the organization of civilian and military structures of government, the creation of a “resistance movement”, reconstruction of local government, formation of a war hospital, refugees, shelling, crimes against civilians through ambushes, mine killings, operations of Serb forces with the participation of the Užice Corps, air bombing of the enclave, military actions undertaken by the Armed Forces of the Srebrenica Subregion from the enclave towards Serb villages, battles for food, survival, Operation Parachute, the circumstances in which the UN Srebrenica Safe Zone was formed, are topics that do not dominate public discourse so much as the year 1995 and the fall of the enclave. Nevertheless, the representation of these topics in historiography cannot be ignored as it seems at first glance.

In an effort to answer the question of how much the first ICTY verdict on the Srebrenica genocide in Radislav Krsic (2001) case influenced historiography, we analysed the publications and published sources for the period before and after the sentencing. We have come to the conclusion that respect for the question of the legal qualification of a crime depends on the will of an individual and the moral responsibility of the investigator in relation to the facts established by the court. The term genocide has often been deliberately avoided, using instead some legally cague terms, such as *horror* or *barbaric crime*, as well as terms that may qualify as crimes against humanity or war crimes such as *mass murder*.

The blame and responsibility for the fall of Srebrenica haunted the Dutch government as well as some of the permanent members of the UN Security Council who had troops on the ground, and, in this regard, the UN Secretary-General, the French Parliamentary Mission and the Dutch Institute of War Documentation conducted detailed research based on a large number of primary sources as well as interviews with key political actors in these countries, as well as with representatives of UNPROFOR, UNPF and civilian structures in the United Nations. As a result of the aforementioned research, reports on the fall of Srebrenica were published, explaining in several thousand pages the context of the events in Srebrenica, with the reconstruction of certain events analysed hour-by-hour, but these reports did not provide an answer to the question of who is responsible for the fall of Srebrenica.

Lawyers, sociologists, social workers, social anthropologists, forensic scientists, political scientists, writers, and numerous other scientific and professional disciplines deal with the Srebrenica genocide. It is evident that historians are least represented in the list of researchers on this subject, who, in anticipation of the passage of time, leave the helm to other scientific disciplines to deal with these “sensitive” issues. Although an interdisciplinary approach dominates in the multitude of publications on the Srebrenica genocide, in this paper we have focused mainly on the analysis of the works of historians, as well as the works of non-historians who, in chronological order, represent important segments of consideration of particular events in Srebrenica prior to and after the genocide.

There are also historians who, with a view to denying the Srebrenica genocide, consciously ignore the basic principles of historical science and the elementary knowledge that every student of history has had to acquire, by applying a selective approach to documents and historical sources. In doing so, some historians tend to use only sources of knowledge and literature that supports their views, while a whole slew of documents that could in any way discredit the question of the existence of Republika Srpska are skilfully avoided, because

those documents do not conform to their pre-set theses. The “commissioned” histories, which aim to portray Republika Srpska as a country with multi-millennial continuity and very rich historical roots, or glorify the character and deeds of war criminal General Ratko Mladic, sought to show that there were reasons for the Srebrenica crimes which they find in “historical background and hatred”, and that these were the result of “revenge”, while ignoring the facts established in the final verdicts that addressed the issue of crimes against humanity and international law committed in Srebrenica. However, in relation to the very frivolous and unfounded activities of organizations that seek to deny genocide (the *Srebrenica Historical Project* and the *Institute for the Investigation of Serb Victims in the Twentieth Century*), with the shameful insults to the dignity of victims, we have estimated that historians approach this issue much more cautiously and wisely.

Organized attempts to create new historiography that is not based on scientific methods undoubtedly point to very perplexing historical narratives, such as denial of genocide and court established facts, which historiography leaves as legacy for generations to come.

Izvori i literatura

Izvori

Međunarodni krivični tribunal za bivšu Jugoslaviju (ICTY) (<https://www.icty.org/>)

ICTY (1996) Erdemović (IT-96-22), Pred pretresnim vijećem, *Tužilac vs Erdemović*, Presuda, 29. novembar 1996. Dostupno na: <https://icty.org/x/cases/erdemovic/tjug/en/erd-tsj961129e.pdf>.

ICTY (1997) Erdemović (IT-96-22), Pred žalbenim vijećem, Presuda, 7. oktobar 1997. Dostupno na: <https://icty.org/x/cases/erdemovic/acjug/en/erd-aj971007e.pdf>.

ICTY (1998) Erdemović (IT-96-22), Druga presuda o kazni, 5. mart 1998. Dostupno na: <https://icty.org/x/cases/erdemovic/tjug/en/erd-tsj980305e.pdf>.

ICTY (2001) Krstić (IT-98-33-T), Pred pretresnim vijećem, *Tužilac vs Krstić*, Presuda, 2. august 2001. Dostupno na: <https://www.icty.org/x/cases/krstic/tjug/en/krs-tj010802e.pdf>.

ICTY (2003a) Obrenović (IT-02-60/2), Pred pretresnim vijećem I, Sekcija A, *Tužilac vs Obrenović*, Presuda, 10. decembar 2003. Dostupno na: <https://icty.org/x/cases/obrenovic/tjug/en/obr-sj031210e.pdf>.

ICTY (2003b) Nikolić, Momir (IT-02-60/1), Pred pretresnim vijećem, *Tužilac vs Nikolić*, Presuda, 2. decembar 2003. Dostupno na: <https://www.icty.org/x/cases/nikolic/tjug/en/mnik-sj031202-e.pdf>.

ICTY (2004a) Krstić (IT-98-33-T), Pred žalbenim vijećem, Presuda, 19. april 2004. Dostupno na: <https://www.icty.org/x/cases/krstic/acjug/en/krs-aj040419e.pdf>.

ICTY (2004b) Milošević, Slobodan (IT-02-54-T), Pred pretresnim vijećem, *Tužilac vs Slobodan Milošević*, Odluka po prijedlogu za donošenje oslobađajuće presude, 16. juni 2004, Dispozitiv, C. Bosna. Dostupno na: https://www.icty.org/x/cases/slobodan_milosevic/tdec/bcs/040614.pdf.

ICTY (2004c) Deronjic (IT-02-61-S), Pred pretresnim vijećem II, *Tužilac vs Miroslav Deronjić*, Presuda o kazni, 30. mart 2004. Dostupno na: <https://www.icty.org/x/cases/deronjic/tjug/bcs/040330.pdf>.

ICTY (2004d) Deronjić (IT-02-61), Pred pretresnim vijećem, *Tužilac vs Deronjić*, Presuda, 30. mart 2004, Saopštenje za javnost. Dostupno na: https://www.icty.org/x/cases/deronjic/tjug/bcs/040330bcs_summary.pdf.

- ICTY (2005a) Deronjić (IT-02-61), Pred žalbenim vijećem, Presuda, 20. juli 2005. Dostupno na: <https://www.icty.org/x/cases/deronjic/acjug/en/der-aj050720.pdf>.
- ICTY (2005b) Blagojević & Jokić (IT-02-60); Pred pretresnim vijećem, *Tužilac vs Blagojević i dr.*, Presuda, 17. januar 2005. Dostupno na: https://www.icty.org/x/cases/blagojevic_jokic/tjug/en/bla-050117e.pdf.
- ICTY (2006a) Nikolić, Momir (IT-02-60/1), Pred žalbenim vijećem, Presuda, 8. mart 2006. Dostupno na: <https://www.icty.org/x/cases/nikolic/acjug/en/nik-aj060308-e.pdf>.
- ICTY (2006b) Oric (IT-03-68-T), Pred pretresnim vijećem II, *Tužilac vs Orić*, Presuda; 30. juni 2006. Dostupno na: <https://www.icty.org/x/cases/oric/tjug/en/ori-jud060630e.pdf>.
- ICTY (2007) Blagojević & Jokić (IT-02-60); Pred pretresnim vijećem, *Tužilac vs Blagojević i dr.*, Presuda, 17. januar 2005; Pred žalbenim vijećem, Presuda, 9. maj 2007. Dostupno na: https://www.icty.org/x/cases/blagojevic_jokic/acjug/en/blajok-jud070509.pdf.
- ICTY (2008) Oric (IT-03-68-T), Pred žalbenim vijećem, Presuda, 3. juli 2008. Dostupno na: <https://www.icty.org/x/cases/oric/acjug/en/080703.pdf>.
- ICTY (2010) Popović et al. (IT-05-88), Pred pretresnim vijećem, *Tužilac vs Popović i dr.*, Presuda, 10. juna 2010. Dostupno na: <https://www.icty.org/x/cases/popovic/tjug/en/100610judgement.pdf>.
- ICTY (2012) Tolimir (IT-05-88/2), Pred pretresnim vijećem, *Tužilac vs Tolimir*, Presuda, 12. decembar 2012. Dostupno na: <https://www.icty.org/x/cases/tolimir/tjug/en/121212.pdf>.
- ICTY (2013) Stanišić & Simatović (IT-03-69-T), Pred pretresnim vijećem I, *Tužilac vs Stanišić i Simatović*, Tom I, 30. maj 2013. Dostupno na: https://www.icty.org/x/cases/stanistic_simatovic/tjug/en/130530_judgement_p1.pdf.
- ICTY (2015a) Stanišić & Simatović (IT-03-69-T), Pred žalbenim vijećem, 9. decembar 2015. Dostupno na: https://www.icty.org/x/cases/stanistic_simatovic/acjug/en/151209-judgement.pdf.
- ICTY (2015b) Tolimir (IT-05-88/2), Pred žalbenim vijećem, Presuda, 8. april 2015. Dostupno na: https://www.icty.org/x/cases/tolimir/acjug/en/150408_judgement.pdf.
- ICTY (2015c) Popović et al. (IT-05-88), Pred žalbenim vijećem, Presuda, 30. januara 2015. Dostupno na: https://www.icty.org/x/cases/popovic/acjug/en/150130_judgement.pdf.
- ICTY (2016) Karadžić (IT-95-5/18-T), Pred pretresnim vijećem, *Tužilac vs Karadžić*, Javna redigovana verzija presude od 24. 3. 2016, Tom IV od IV. Dostupno na: <https://www.icty.org/en/case/karadzic>.
- ICTY (2017) Mladić (IT-09-92), Pred pretresnim vijećem, *Tužilac vs Mladić*, Presuda, 22. novembar 2017. Dostupno na: <https://www.icty.org/en/case/mladic>.
- Smith, R. (2007) Transcript of testimony of General Sir Rupert Smith in *Prosecutor v. Popović et al.*, Case No. IT-05-88-T, 5 to 9 November 2007 (English, 358 Pages). Dostupno na: <https://www.icty.org/case/popovic/27>.

Međunarodni rezidualni mehanizam za krivične sudove (<https://www.irmct.org/bcs>)

- Agius, C. (2019) Predsjednik Agius izvijestio Savjet bezbjednosti UN-a o napretku u radu mehanizma, *UN, Međunarodni rezidualni Mehanizam za krivične sudove*, 11. 12. 2019. Dostupno na: <https://www.irmct.org/bcs/novosti/19-12-17-predsjednik-agius-izvijestio-savjet-bezbjednosti-un-o-napretku-u-radu-mehanizma>. (20. 1. 2020).
- IRMCT (2017a) Mladić, Ratko (MICT-13-56), Status predmeta: Žalbeni postupak (u toku). Dostupno na: <https://www.irmct.org/bcs/cases/mict-13-56>.

IRMCT (2017b) Stanišić i Simatović (MICT-15-96), Status predmeta: pretresni postupak.
Dostupno na: <https://www.irmct.org/bcs/cases/mict-15-96>.
IRMCT (2019) Karadžić, Radovan (MICT-13-55), Status predmeta: Okončan. Dostupno na:
<https://www.irmct.org/bcs/cases/mict-13-55>.

Sud Bosne i Hercegovine (<http://www.sudbih.gov.ba/>)

Pravosnažno okončani predmeti:

Sud BiH (2008a) X-KRŽ-06/180-1, Presuda, Predmet protiv optuženog Todorović Vase, 22. 10. 2008. godine.
Sud BiH (2009a) S1 1 K 014263 13 Krž (X-KRŽ-05/24), Drugostepena presuda, Tužilaštvo Bosne i Hercegovine protiv Stupar Miloša i dr., 9. 9. 2009. godine.
Sud BiH (2009b) S1 1 K 014264 13 Krž (X-KRŽ-05/24-1), Drugostepena presuda, Tužilaštvo Bosne i Hercegovine protiv Mitrović Petra, 7. 9. 2009. godine.
Sud BiH (2009c) X-KRŽ-06/236, Presuda, Predmet protiv Zdravka Božića i dr., 5. 10. 2009.
Sud BiH (2012a) 1 1 K 006124 11 Kžk - (X-Krž-06/180-2), Drugostepena presuda, Tužilaštvo Bosne i Hercegovine u predmetu protiv optuženih Radomira Vukovića i Zorana Tomića, 25. 1. 2012. godine.
Sud BiH (2013a) S1 1 K 003372 12 Krž 13 (veza X-KR-10/893-1), Drugostepena presuda, Tužilaštvo Bosne i Hercegovine protiv optuženih Franca Kosa, Stanka Kojića, Vlastimira Golijana i Zorana Goronje, 15. 2. 2013. godine.
Sud BiH (2013b) S1 1 K 003417 12 Krž 12, Drugostepena presuda, Predmet Tužilaštva Bosne i Hercegovine protiv Duška Jevića, Mendeljeva Đurića, Gorana Markovića i Neđe Ikonića, 20. 5. 2013. godine.
Sud BiH (2014) S1 1 K 003442 14 Kžk 2 - X-KR-06/180-3, Drugostepena presuda, Predmet Tužilaštva Bosne i Hercegovine protiv optuženog Željka Ivanovića, 18. 6. 2014. godine.
Sud BiH (2015a) S1 1 K 017791 14 Krž (veza X-KRŽ-07/386), Presuda, Predmet Tužilaštva Bosne i Hercegovine protiv Milorada Trbića, 19. 1. 2015.
Sud BiH (2016a) S1 1 K 017133 14 Krž, Drugostepena presuda, Predmet Tužilaštvo Bosne i Hercegovine protiv optuženog Srećka Boškovića, 25. 1. 2016. godine.
Sud BiH (2017) S1 1 K 010315 17 Kžk, Drugostepena presuda, Predmet Tužilaštvo Bosne i Hercegovine protiv optuženih Ostoje Stanišića i Marka Miloševića, 5. 12. 2017. godine.
Sud BiH (2018a) S1 1 K 014977 15 Kri, Prvostepena presuda, Predmet Tužilaštva Bosne i Hercegovine protiv Nasera Orića i Sabahudina Muhića, 9. 10. 2017, Drugostepena presuda, Predmet Tužilaštva Bosne i Hercegovine protiv Nasera Orića i Sabahudina Muhića, 30. 11. 2018. godine.
Sud BiH (2019a) S1 1 K 020519 19 Krž Drugostepena presuda, Predmet Tužilaštva Bosne i Hercegovine protiv Smajlović Suad i dr., 10. 9. 2019. godine.
Sud BiH (2019b) S1 1 K 023242 19 Krž, Drugostepena presuda, Tužilaštvo Bosne i Hercegovine protiv Cvetković Saše, 7. 10. 2019. godine

Postupci u toku:

Sud BiH (2015b) S1 1 K 017057 14 Kri - Josipović Miodrag i dr. Dostupno na: <http://www.sudbih.gov.ba/predmet/3333/show>.
Sud BiH (2016b) S1 1 K 020200 15 Kri - Aćimović Srećko. Dostupno na: <http://www.sudbih.gov.ba/predmet/3513/show>.

Sud BiH (2018b) S1 1 K 029228 18 Kri - Garić Rade. Dostupno na: <http://www.sudbih.gov.ba/predmet/3888/show>.

Sud BiH (2018c) S1 1 K 027404 18 Kri - Kosorić Mile i dr. Dostupno na: <http://www.sudbih.gov.ba/predmet/3711/show>.

Lica optužena za zločine protiv čovječnosti i međunarodnog prava počinjena na području Srebrenice u julu 1995. nedostupna pravosudnim organima RBiH:

Sud BiH (2008b) S1 1 K 002827 08 Kro (X-KR-07/439) - Gavrić Milisav. Dostupno na: <http://www.sudbih.gov.ba/predmet/2547/show>.

Sud BiH (2008c) S1 1 K 028563 18 Kro - Stojišić Borislav i dr. Dostupno na: <http://www.sudbih.gov.ba/predmet/3850/show>.

Sud BiH (2012b) S1 1 K 010287 12 Kro - Milidragović Nedeljko i dr. Dostupno na: <http://www.sudbih.gov.ba/predmet/2990/show>.

Sud BiH (2018d) S1 1 K 027292 18 Kri - Kovač Tomislav. Dostupno na: <http://www.sudbih.gov.ba/predmet/3709/show>.

Sud BiH (2018e) S1 1 K 024995 17 Kro - Stevanović Bogdan. Dostupno na: <http://www.sudbih.gov.ba/predmet/3667/show>.

Predmeti prebačeni na Okružni sud u Bijeljini:

Sud BiH (2012c) S1 1 K 0010091 12 Kro - Radojković Dejan. Dostupno na: <http://www.sudbih.gov.ba/predmet/2993/show>.

Sud BiH (2015c) S1 1 K 017958 15 KrI - Milovanović Radosav. Dostupno na: <http://www.sudbih.gov.ba/predmet/3407/show>.

Oslobođeni optužbi za genocid:

Sud BiH (2008d) X-KR-08/552 - Tomić Zoran. Dostupno na: <http://www.sudbih.gov.ba/predmet/2554/show>.

Sud BiH (2008e) S1 1 K 007949 18 Krž - Sarić Goran, Drugostepena presuda, Predmet Tužilaštva Bosne i Hercegovine protiv optuženog Gorana Sarića, 26. 10. 2018. godine. Dostupno na: <http://www.sudbih.gov.ba/predmet/3129/show>.

Sud BiH (2010) X-KRŽ-05/24-3 - Stupar Miloš, Drugostepena presuda, Tužilaštvo Bosne i Hercegovine protiv Miloša Stupara, 28. 4. 2010. godine. Dostupno na: <http://www.sudbih.gov.ba/predmet/2676/show>.

Sud BiH (2013c) S1 1 K 003379 12 Kžk - Pelemiš Momir i dr., Drugostepena presuda, Predmet Tužilaštva Bosne i Hercegovine protiv Momira Pelemiša, 13. 6. 2013. godine. Dostupno na: <http://www.sudbih.gov.ba/predmet/2566/show>.

Sud BiH (2016c) S1 1 K 013789 15 Krž - Cvetković Aleksandar, Drugostepena presuda, Tužilaštvo Bosne i Hercegovine protiv Aleksandra Cvetkovića, 3. 3. 2016. godine. Dostupno na: <http://www.sudbih.gov.ba/predmet/3130/show>.

European Court of Human Rights (Court européenne des droits de l'homme)

ECHR (2013) Treći odjel, Presuda, Zahtjev br. 65542/12, Udruženje "Majke Srebrenice" i drugi protiv Nizozemske.

ECHR (2016) Dismissal of claim that Netherlands peacekeepers should have been prosecuted for their conduct at Srebrenica; Mustafić-Mujić & Nuhanović v. the Netherlands (application no. 49073/15, Press Release, ECHR 299 (2016), 22.09.2016.

Fond za humanitarno pravo (<http://www.hlc-rdc.org/>)

FHP (2016a) Republika Srbija, Viši sud u Beogradu, Odeljenje za ratne zločine, Spk. Po. 2, br. 1/2016, 27. 1. 2016, Beograd, Presuda, prihvatanje sporazuma o priznanju krivičnog dela zaključak između Tužilaštva za ratne zločine i optuženog Gojković Brane, Fond za humanitarno pravo, Predmet: Srebrenica-Branjevo (opt. Brano Gojković). Dostupno na: http://www.hlc-rdc.org/wp-content/uploads/2016/10/Spk_Po2_1-16_opt_Gojkovic_Brano.pdf.

FHP (2016b) Škorpioni: Slobodan Medić, Branislav Medić, Pero Petrašević i Aleksandar Medić, Transkripti, Republika Srbija, Tužilaštvo za ratne zločine, KTO. br. 2/15, 21. 1. 2016, Beograd, Optužnica protiv Milidragović Nedeljka i dr. Dostupno na: http://www.hlc-rdc.org/Transkripti/skorpioni_1.html.

Ostali izvori:

Arhiv Tuzlanskog kantona, Postavka izložbe o Srebrenici u Arhivu Tuzlanskog kantona, 10. Juli 2018: <http://www.arhivtk.ba/>.

Centar za mir, nenasilje i ljudska prava – Osijek, Zločin u Godinjskim Barama, Županijski sud u Osijeku: <https://www.centar-za-mir.hr/sudjenja-za-ratne-zlocine-2015/zlocin-u-godinjskoj-bari-1995-godine-opt-milorad-momic/>.

Documenta, Centar za suočavanje s prošlošću, Zagreb: <https://www.documenta.hr/hr/naslovnica.html>.

Événements de Srebrenica 1995, (11 décembre 2001): <http://www.assemblee-nationale.fr/11/dossiers/srebrenica.asp>.

Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji: <https://www.helsinki.org.rs/serbian/tpsrebrenica.html>; <https://www.helsinki.org.rs/serbian/tpgenocid.html>.

Institut za istraživanje srpskih stradanja u XX veku: <http://www.serb-victims.org/>.

Interaktivni narativ o Srebrenici: <http://srebrenica.sense-agency.com/bs/>.

Istorijski projekat Srebrenica: <http://srebrenica-project.org/>.

Memorijalni centar Potočari: <https://www.srebrenicamemorial.org/bs/home>.

NIOD, Srebrenica Report: <https://www.niod.nl/en/srebrenica-report>

NIOD (2002a) Srebrenica Report. Press release, NIOD, The Hague, 10 April 2002. Dostupno na: <https://www.niod.nl/en/srebrenica-report/press-release>.

Rezolucije Vijeća sigurnosti Ujedinjenih nacija. Dostupno na: <https://www.un.org/security-council/content/resolutions-0>.

Srebrenica Mapping Genocide, FAMA Team, Suada Kapić (team leader), Vildana Selimbegović (editor): <https://www.srebrenica-mappinggenocide.com/en/info/>.

Zavod za zaštitu i korištenje kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Tuzlanskog kantona, Izdavaštvo, *Monumenta Srebrenica*: <https://www.bastina.ba/index.php/izdavastvo/monumenta-srebrenica>.

Zločin u Trnovu i Boboti, Analiza kaznenog postupka protiv ppt. Slobodana Davidovića, pripadnika Škorpiona: https://www.documenta.hr/assets/files/Sudjenja/Analiza_sudjenja_opt_Davidovica.pdf.

Elektronski mediji – štampa

- AA (2019) Obilježena 16. godišnjica otvaranja Memorijalnog centra Srebrenica – Potočari, Federalna.ba, 20. 9. 2019. Dostupno na: <http://www.federalna.ba/bhs/vijest/288171/dosada-ukopane-6643-zrtve-genocida>.
- Arhiv TK (2018) Postavka izložbe o Srebrenici u Arhivu TK, *Arhiv TK*, 10. 7. 2018. Dostupno na: <http://www.arhivtk.ba/?p=2816>.
- Balkanska istraživačka mreža u Bosni i Hercegovini (BIRN BiH), justice-report: <http://detektor.ba/>.
- Bosna muslim – media. Multimedijalni sadržaji vezani za Bosnu, Islam i Muslimane. Dossier: Srebrenica genocide: <https://bosnamuslimmedia.wordpress.com/2011/07/10/dossier-srebrenica-genocide/>.
- Brkanić, Dž. (2015) Pogrešna primjena zakona, Justice report, 9. jun 2015. Dostupno na: <https://www.justice-report.com/bh/sadr%C5%BEaj-%C4%8Dlanci/pogre%C5%A1na-primjena-zakona>.
- Dani, 2001.
- Dizdar, J. (2018) Mersad Berber o ciklusu “Velika alegorija o Srebrenici”, *Oslobođenje*, 15. 7. 2018. Dostupno na: <https://www.oslobodjenje.ba/o2/kultura/izlozbe/mersad-berber-o-ciklusu-velika-alegorija-o-srebrenici-378217>.
- Dnevni avaz, 2015.
- Meirik, K. (2005) Ponovo o spornom izvještaju, Institute for war & peace reporting, 9. 11. 2005. Dostupno na: <https://iwpr.net/sr/global-voices/ponovo-o-spornom-izvjestaju>.
- Jahić, A. (2015) Najviše oslobođenih za genocid u Srebrenici, *Justice report*, 16. juni 2015. Dostupno na: <https://www.justice-report.com/bh/sadr%C5%BEaj-%C4%8Dlanci/najvi%C5%A1e-oslobo%C4%91enih-za-genocid-u-srebrenici>
- Oslobođenje, 2018.
- Sabljaković, Dž. (Sense) (2001) Francuska: Izvještaj Srebrenica, *Dani* 235, 7. decembar 2001. Dostupno na: <https://www.bhdani.ba/portal/arhiva-67-281/235/t23509.shtml>.
- Vele, F. et al. (ur.), Pamtiš li Srebrenicu? Srebrenica 1995/2015. *Dnevni avaz*, Specijal, 11. Juli 2015.
- VoA (2002) Nizozemska vlada podnijela ostavku zbog Srebrenice (16/4/02) – 2002-04-16, *Voice of America*, 16. 4. 2002. Dostupno na: <https://ba.voanews.com/a/a-37-a-2002-04-16-5-1-85894357/1155145.html>.

Objavljeni izvori

- Annan, K. (1999) The Fall od Srebrenica, Report of the Secretary-General pursuant to General Assembly resolution 53/55, UN, General Assembly, 15 November 1999. Dostupno na: <https://undocs.org/A/54/549>.
- Arria, D. E. (2011) *Genocid u kontinuitetu: svjedočenje ambasadora Arrie*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo.
- Binet, L. et al. (ur.) (2015) *MSF and Srebrenica 1993–2003*, Medecins Sans Frontieres, MSF SPEAKS OUT.
- Biserko, S. (ur.) (2005) *Srebrenica od poricanja do priznanja*, Biblioteka Svedočanstva 22, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd
- Butler, R. (2005) Iskaz o vojnim događajima u Srebrenici, 1. novembar 2002 – Operacija “Krivaja 95”, u: Biserko, S. (ur.), *Srebrenica od poricanja do priznanja* (198-355), Biblioteka Svedočanstva 22, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd.

- Čekić, S. et al. (ur.) (1999) *Zločini nad Bošnjacima u Srebrenici za vrijeme agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu 1991–1995. Dokumenti i svjedočenja I*, Edicija Srebrenica 1995, Knj. 2, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodno prava, Sarajevo.
- HRW (1995) *The Fall of Srebrenica and the Failure of UN Peacekeeping Bosnia and Herzegovina*, *Human Rights Watch* 7 (13), October 1995.
- Izveštaj generalnog sekretara UN-a (2000) Izveštaj generalnog sekretara UN-a o padu Srebrenice, 1999, u: Čekić, S., Kreso, M. i Macić, B. (ur.), *Genocid u Srebrenici, "sigurnoj zoni" Ujedinjenih nacija, jula 1995* (15-274), Edicija Srebrenica 1995, knj. 3, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo.
- Karić, R. et al. (2008), *Presuda Međunarodnog suda pravde: Bosna i Hercegovina protiv Srbije i Crne Gore, 26. februar 2007*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo.
- Karić, R. et al. (red.) (1996) *Ratni zločin na tuzlanskom okrugu (1992–1995)*, Drugo dopunjeno izdanje, Državna komisija za prikupljanje činjenica o ratnim zločinima, Tuzla.
- Kreso, M. (ur.) (2007) *Miloševiću dokazan genocid u Bosni: Međupresuda Haškog tribunala od 16. juna 2004.*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo.
- Mazowiecki, T. (2007) *Izveštaji 1992–1995*, Univerzitet u Tuzli – Istraživačko-dokumentacioni centar, Tuzla – Sarajevo.
- Nićić, J. (prir.) (2005) *Presude: Srebrenica*, Haški Tribunal VIII, Edicija: Dokumenta, Međunarodni krivični tribunal za bivšu Jugoslaviju (Hag), Fond za humanitarno pravo, Beograd. Dostupno na: <http://www.hlc-rdc.org/wp-content/uploads/2012/06/10-Has-trib.-VIII-presude.pdf>.
- Subašić-Galijatović, S. i Omerović, E. (ur.) (2010) *Optužnice protiv Radovana Karadžića i Ratka Mladića*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo.
- Tepić, I. (ur.) (1995), *Rezolucije Vijeća sigurnosti UN o Bosni i Hercegovini: od rezolucije 713 od 25.09. '91 do rezolucije 1004 od 12.07. '95*, Uprava za politička pitanja ARBiH, Sarajevo.
- Trifunovic, D. (2002) *Report about case Srebrenica (the first part)*, Documentation Centre of Republic of Srpska – Bureau of Government of RS for Relation With Icty, Banja Luka.
- Wind, O. van der (1995) *Izveštaj zasnovan na saslušanjima u vezi sa Srebrenicom, 4. oktobar 1995*. Izveštač: O. van der Wind, brigadni general, Assen.
- Zločinci i žrtve (1995) *Zločinci i žrtve. O ratnim zločinima počinjenim u Tuzlansko-podrinjskom kraju ratnih godina 1992/94*, Komisija za prikupljanje činjenica o ratnim zločinima, Živinice.
- Žene Srebrenice (1998) *Samrtno srebreničko ljeto '95: svjedočanstvo o stradanju Srebrenice i naroda Podrinja*, Udruženje građana "Žene Srebrenice", Tuzla.

Literatura

- Antić, Č. i Kecmanović, N. (2016) *Istorija Republike Srpske*, Nedeljnik – Službeni glasnik Republike Srpske, Beograd – Banja Luka.
- Arnaut-Haseljić, M., Subašić-Galijatović, S. i Hajrić-Čaušević, A. (2016) *Genocid nad Bošnjacima Podrinja*, u: Bečirović, F. i Džananović, M. (ur.), *Srebrenica 1995–2015: evaluacija naslijeđa i dugoročnih posljedica genocida. Zbornik radova sa Međunarodne*

- naučne konferencije održane 9–11. jula 2015. godine, Sarajevo – Tuzla – Srebrenica (Potočari)* (48-98), Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo.
- Avdić, Dž. (2016) *Moj osmijeh je moja osveta*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo.
- Bečirović, F. i Džananović, M. (ur.) (2016) *Srebrenica 1995–2015: evaluacija naslijeđa i dugoročnih posljedica genocida. Zbornik radova sa Međunarodne naučne konferencije održane 9–11. jula 2015. godine, Sarajevo – Tuzla – Srebrenica (Potočari)*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo.
- Bećirević, E. (2009) *Na Drini genocid. Istraživanje organiziranog zločina u istočnoj Bosni*, Buybook, Sarajevo.
- Bilt, K. (1999) *Zadatak mir*, Radio B92, Beograd.
- Bougarel, X. (2012) Chapter 6, Reopening the Wounds? The Parliament of Bosnia-Herzegovina and the Question of Bosniak Responsibility, u: Delpla, I., Bougarel, X. i Fournel, J.-L. (ur.) *Investigating Srebrenica: Institutions, Facts, Responsibilities* (104-130), Berghahn Books, New York – Oxford.
- Brana, P. (2012) Reassessing the French Parliamentary Fact-finding Mission on Srebrenica (2001), u: Delpla, I., Bougarel, X. i Fournel, J.-L. (ur.) *Investigating Srebrenica: Institutions, Facts, Responsibilities* (56-66), Berghahn Books, New York – Oxford.
- Bulić, I. (2011) Praksa Suda i Tužiteljstva BiH u procesuiranju genocida u sigurnoj zoni UN – Srebrenica 1995. godine, u: Kreso, M. (ur.), *Genocid u Bosni i Hercegovini, posljedice presude Međunarodnog suda pravde. Zbornik radova Međunarodne naučne konferencije održane 10. i 11. jula 2009. godine u Potočarima (Srebrenica)* (384-455), Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo.
- Chollet, D. (2007) *Tajna povijest Dayton: Američka diplomacija i mirovni proces u Bosni i Hercegovini 1995*, Golden marketing – Tehnička knjiga, Zagreb.
- CIA (2002) *Balkan Battlegrounds: A Military History of the Yugoslav Conflict, 1990–1995, Volume I and Map Case*, Central Intelligence Agency, Office of Russian and European Analysis, Washington DC.
- Čekić, S. (2011) Praksa Međunarodnog suda pravde – pravna ili politička? – Predmet: Bosna i Hercegovina protiv Srbije i Crne Gore, u: Kreso, M. (ur.), *Genocid u Bosni i Hercegovini, posljedice presude Međunarodnog suda pravde. Zbornik radova Međunarodne naučne konferencije održane 10. i 11. jula 2009. godine u Potočarima (Srebrenica)* (55-138), Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo.
- Čekić, S. (2012) *Genocid i istina o genocidu u Bosni i Hercegovini*, Univerzitet: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo.
- Čekić, S. (ur.) (1998) *Zločini nad Bošnjacima u Srebrenici za vrijeme agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu 1991–1995. Zbornik radova sa međunarodnog naučnog skupa, održanog u Sarajevu, 12. jula 1997 / Međunarodni naučni skup Zločini nad Bošnjacima u Srebrenici za vrijeme agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu 1991–1995*, Edicija Srebrenica 1995, Knj. 1, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo.
- Čekić, S., Arnaut-Haseljić, M. i Macić, B. (2010), *Masovne grobnice u Bosni i Hercegovini – sigurna zona Ujedinjenih nacija Srebrenica*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo.

- Dautbašić, N. et. al. (2008) *Prekinuto djetinjstvo*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo.
- De Jonge, H. (1997) *Kako je pala Srebrenica*, u: Čekić, S. (ur.), *Genocid u Bosni i Hercegovini 1991–1995. Zbornik radova Međunarodnog kongresa za dokumentaciju genocida u Bosni i Hercegovini 1991–1995, održanog u Bonu od 31. avgusta do 4. septembra 1995. godine* (330-346), Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava – Gesellchatf für bedrohte Völker – International – Human Rights Group for Bosnia, Sarajevo – Göttingen – Kuala Lumpur.
- Delić, R. (2007) *Armija Republike Bosne i Hercegovine, Nastanak, razvoj i odbrana zemlje*, Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca, Sarajevo.
- Delpla, I., Bougarel, X. i Fournel, J.-L. (ur.) (2012) *Investigating Srebrenica: Institutions, Facts, Responsibilities*, Berghahn Books, New York – Oxford.
- Dimitrijević, B. (2019) *General Mladić i Vojska Republike Srpske*, Satena mundi. Institut za savremenu istoriju, Beograd.
- Donia, J. R. (2012) Historija i sud: Uloga historije na Haškom tribunalu, *Historijska traganja* 9, Sarajevo, 161-169. Institut za istoriju.
- Faber, J. M. (2002) *Srebrenica, Genocid koji nije bio spriječen*, Međucrkveni mirovni savjet, Den Hag.
- Filipović, V. (2015) *Ispod plavih šljemova – Motivi država za sudjelovanjem u misiji UN-PROFOR-a 1992–1995*, Plejada – University Press – Magistrat izdanja, Zagreb – Sarajevo.
- Ghali, B. B. (1999) *Unvanquished, A.U.S. – U.N.*, SAGA, I. B. Tauris Publishers, London – New York.
- Gibs, D. (2010) *Humanitarno razaranje Jugoslavije*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci – Novi Sad.
- Gurda, V. (2015) Procesuiranje genocida u Bosni i Hercegovini pred međunarodnim, domaćim i inostranim sudovima, u: Dozić, A. (ur.), *Monumenta Srebrenica: Istraživanja, dokumenti, svjedočanstva, knj. 4, Srebrenica kroz minula stoljeća* (32-68), JU Zavod za zaštitu i korištenje kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Tuzlanskog kantona, Tuzla – Srebrenica.
- Harfo-graf (2007) *Ujedinjeni narodi na srebreničkom stubu srama: 104 svjedočenja o ulozi UN-a u genocidu nad stanovništvom “Zaštićene zone Srebrenice”*, Harfo-graf, Tuzla.
- Hartmann, F. (2015) *Krv realpolitike: Afera Srebrenica*, Buybook, Sarajevo.
- Hasanović, H. (2016) *Surviving Srebrenica*, The Lumphanan Press, Glasgow.
- Hoare, M. A. (2017) *Bosnia and Herzegovina: genocide, justice and denial*, Centar za napredne studije, Sarajevo.
- Hodge, C. (2007) *Velika Britanija i Balkan od 1991. do danas*, Detecta, Zagreb.
- Holbrooke, R. (1998) *Završiti rat*, Šahinpašić, Sarajevo.
- Honig, J. W. i Both, N. (1997) *Srebrenica hronika ratnog zločina*, Ljiljan, Sarajevo.
- Ibišević, B. (1999) *Srebrenica (1987–1992)*, Autor, Amsterdam.
- Ibišević, B. (2007) Nizozemski institut za ratnu dokumentaciju (NIOD), G. Duijzings, Historija i podsjećanje u istočnoj Bosni, Pozadina pada Srebrenice, (ili, kako iskriviti historijske činjenice i opravdati najveći zločin u Evropi, poslje završetka Drugog svjetskog rata), *Naša Bosna, List građana Bosne i Hercegovine u Holandiji* 10, Gouda, 11. juli 2007, 6-23. Dostupno na: <https://platformbih.nl/Nasa%20Bosna/Nasa%20Bosna%2010.pdf> (7. 8. 2019).

- Ivanišević, M. (1994) *Hronika našeg groblja ili slovo o stradanju srpskog naroda Bratunca, Milića, Skelana i Srebrenice*, Komitet za prikupljanje podataka o izvršenim zločinima protiv čovečnosti i međunarodnog prava, Beograd – Bratunac, 1994. Dostupno na: <http://www.zapadnisrbi.com/images/PDF/Milivoje-Ivanisevic-Hronika-naseg-groblja.pdf>.
- Kamberović, H. (2012) *Historiografija u Bosni i Hercegovini u službi politike*, Srednja Europa, Zagreb.
- Karčić, H. (2015) Genocid nad Bošnjacima i njemačko pravosuđe: univerzalna jurisdikcija za genocid, *Godišnjak BZK Preporod XV*, Sarajevo, 59-65.
- Karganović, S. (ur.) (2011) *Komisija Vlade Republike Srpske i njen izvještaj 2004. godine. Kobne posledice političke neodgovornosti*, Fond "Istorijski projekat Srebrenica", Holandija, Beograd.
- Karganović, S. i Škrbić, R. (2018) *Kobne posledice političke neodgovornosti: Komisija Vlade Republike Srpske i njen izveštaj 2004. godine*, Filip Višnjić, Beograd.
- Karović-Babić, M. (2015) prikaz knjige: Nettelfield, Lara J. i Wagner, Sarah E. Srebrenica nakon genocida, *Prilozi* 44, Sarajevo, 238-241. Institut za istoriju.
- Karremans, Thom (1998) *Srebrenica, who cares? Een puzzel van de werkelijkheid*, 1. izd., Arko, Nieuwegein, Nederlands.
- Kreso, M. (ur.) (2011) *Genocid u Bosni i Hercegovini, posljedice presude Međunarodnog suda pravde. Zbornik radova Međunarodne naučne konferencije održane 10. i 11. jula 2009. godine u Potočarima (Srebrenica)*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo.
- Leydesdorff, S. (2009) *Prazninu ostaviti iza nas. Istorija žena Srebrenice*, Rabic, Sarajevo.
- Mastalić-Košuta, Z. (2011) Genocid nad djecom u Srebrenici – sigurnoj zoni UN-a jula 1995. godine, u: Kreso, M. (ur.), *Genocid u Bosni i Hercegovini, posljedice presude Međunarodnog suda pravde. Zbornik radova Međunarodne naučne konferencije održane 10. i 11. jula 2009. godine u Potočarima (Srebrenica)* (1033-1060), Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo.
- Mašić, N. (1996) *Istina o Bratuncu – agresija, genocid i oslobodilačka borba 1992–1995*, Općina Bratunac sa privremenim sjedištem u Tuzli, Tuzla.
- Mašić, N. (1999) *Srebrenica: agresija, otpor, izdaja, genocid*, Općina, Srebrenica.
- Mihrović, A., Salihović, Z. i Kržalić, A. (prir.) (2002) *Žrtve srebreničke apokalipse*, Organizacija demobilisanih boraca Općine Srebrenica, Tuzla.
- Nettelfield, L. J. i Wagner, S. E. (2015) *Srebrenica nakon genocida*, Institut za istoriju, Sarajevo.
- NIOD (2002b) *Srebrenica. Reconstruction, background, consequences and analyses of the fall of 'safe' area*, Netherlands Institute for the war documentation (NIOD).
- Nuhanović, H. (2005) *Pod zastavom UN-a (međunarodna zajednica i zločin u Srebrenici)*, BKZ Preporod, Sarajevo.
- Nuhanović, H. (2015) *Zbijeg. Put u Srebrenicu*, Centar za napredne studije, Sarajevo.
- Omerčić, E. (2010) prikaz knjige: Leydesdorff Selma, *Prazninu ostaviti iza nas. Istorija žena Srebrenice*, Sarajevo: Rabic 2009, *Znakovi vremena* 13 (48/49), Sarajevo, ljeto–jesen 2010, 337-339.
- Omerović, E. (2009) Namjera za genocid u Bosni i Hercegovini, *Korak* 17, 29-52.
- Orić, N. i Taljić, I. (1995) *Srebrenica svjedoči i optužuje: genocid nad Bošnjacima u istočnoj Bosni (srednje Podrinje), april 1992 – septembar 1994*, Općina, Srebrenica.
- Pargan, M. (2005) *Srebrenica – dokumenti o genocidu*, St. Louis, Missouri.

- Rohde, D. S. (1998) *Endgame: the betrayal and fall of Srebrenica, Europe's worst massacre since World War II*, Westview press, Boulder.
- Rondić, A. (2015) *Živjeti Srebrenicu*, Fondacija Heinrich Böll, Sarajevo.
- Samarah, T. (2005) *Srebrenica (fotografije)*, Synopsis, Sarajevo – Zagreb.
- Simon, A. (2005) *UN-Schutzzonen – Ein Schutzinstrument für verfolgte Personen?*, Springer-Verlag, Berlin – Heidelberg.
- Simon, A. i Vandenberghe, B. (2001) Der Fall der UN "Safe Area" Srebrenica und die Rolle des niederländischen Bataillons Dutchbat – Eine Zusammenfassung der niederländischen Untersuchungen, *ZaöRV* 61, 681-698. Max-Planck-Institut für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht. Dostupno na: https://www.zaoerv.de/61_2001/61_2001_1_b_681_698.pdf.
- Smith, R. (2005) *Utility of force: The Art of War in the Modern World*, Allen Lane, Penguin Books, London.
- Suljagić, E. (2005) *Razglednica iz groba*, Durieux, Zagreb.
- Šadinlija, M. (2018) *Između pravde i realpolitike: odnos mirovnih planova i vojnih operacija u Bosni i Hercegovini: 1992–1995*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo.
- Šehić, Z. (2016) Genocid u Srebrenici – krvava mrlja na savjesti čovječanstva, *Radovi: Historija, historija umjetnosti, arheologija* 4 (1), Sarajevo, 199-247.
- Tabo, E. (2009) *Rat u brojkama: Demografski gubici na teritoriji bivše Jugoslavije od 1991. do 1999*, Helsinški odbor za ljudska prava, Beograd.
- Taljić, I. (2002) *Roman o Srebrenici*, Ministarstvo kulture i sporta, Sarajevo.
- Tokača, M. (2012) *Bosanska knjiga mrtvih: ljudski gubici u Bosni i Hercegovini 1991–1995 / The Bosnian book off the dead: human losses in Bosnia and Herzegovina 1991–1995*, Istraživačko dokumentacioni centar, Sarajevo.
- Topić, T. (2005) Teret zločina. Zastrašujuća srebrenička istina, u: Biserko, S. (ur.), *Srebrenica od poricanja do priznanja (769-783)*, Biblioteka Svedočanstva 22, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd.
- Tuzlak, Dž. (2015) Srebrenica – sjećanje za budućnost: bibliografija, *Bosniaca* 20, 45-64. Dostupno na: <http://bosniaca.nub.ba/index.php/bosniaca/article/view/6/6>.
- Žanić, I. (2016) *Dosije: Šljivovica i Mitrovo Polje*, Fond za humanitarno pravo, Beograd.